

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LEYLA MÜNTƏZİR qızı QASIMOVA

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRDƏ TƏLƏFFÜZÜN
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

İxtisas: HSM-060103- Xarici dilin tədrisi metodikası və metodologiyası

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər:_____

Səfurə Əmir qızı Cəfərova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKİ-2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
İFƏSİL. İNGİLİS DİLİ NİTQ SƏSLƏRİNİN TƏLƏFFÜZ	
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	6
1.1. İngilis dili samit səslərin tələffüz xüsusiyyətləri.....	6
1.2. İngilis dili sait səslərin tələffüz xüsusiyyətləri.....	19
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİ NİTQ VAHİDLƏRİNİN RİTMİK-MELODİK	
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	23
2.1. Nitq vahidlərinin ritmik-melodik bölgüsü.....	23
2.2. Nitq vahidlərinin ritmik-melodik xüsusiyyətləri.....	53
NƏTİCƏ.....	63
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	67

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Son zamanlar xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsinə, onların Azərbaycanda tədrisinə maraq artıb. Bunun əsas səbəbini müasir dünyada qloballaşma və integrasiyanın durmadan artması ilə izah etmək olar. Bu mövzuda insanlar arasında ən çox yayılan və müasir dünyada beynəlxalq dilə çevrilmiş xarici dillərin, xüsusən də ingilis dilinin yeri və əhəmiyyəti üçün əməli ehtiyac ön plana çıxır.

Sözlərin və söz formalarının səsi, eləcə də qrammatik vasitələr və onların cildləri də onların bilavasitə mənalarını, yəni söz və söz birləşmələrini əks etdirir.

Formaların səs kompleksini eşidəndə insan şüurunda bir məna yaranır. Bu baxımdan sözün fonetik quruluşunun komponentlərinin öyrənilməsində tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti böyükdür.

Əgər almanşünaslıqda, o cümlədən ingilis dilçiliyində dilin mərkəzi və əsas vahidi olan sözün fonetik quruluşu, həmçinin ingilis dilinin tədrisinin tələffüz xüsusiyyətləri müxtəlif səviyyələrdə öyrənilsə də, kifayət qədər sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Qeyd edək ki, nitqin maddi qabığınyı təşkil edən səslər, səs birləşmələri, hecalar, vurğu-melodik quruluş, ədəbi-bədii dilin tələffüzü normalarına uyğun formalaşarsa nitq prosesində ötürülən məlumat başa düşüləndir. Tələffüz səhvdir, nitqin vurğu-melodik quruluşu anlaşılmazdır. Bu isə çaşqınlığa səbəb olur. Çünki dildəki bütün leksik, qrammatik, üslubi mənalar müəyyən səsdə maddiləşir.

Buna görə də xarici dili öyrənərkən dilin fonoloji quruluşu, fonem, heca və ritmik-melodik birləşmə qaydalarını, funksiyaları öyrənmək və mənimsəmək lazımdır. Bu isə bir tərəfdən xarici dilin (ingilis dili) tədrisində daha effektiv və uğurlu nəticə əldə etməyə imkan verir, digər tərəfdən dilin fonetik quruluşu ilə bağlı bir sıra suallara cavab verir verməyə imkan verir.

İngilis dilində sait və samit səslərin öyrənilməsi, nitq vahidlərinin ritmik-melodik bölgüsü və səciyyəsinin öyrənilməsi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Azərbaycan dilli auditoriyada ingilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrdə tələffüzün inkişaf etdirilməsi yollarıdır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi sözlərin fonetik quruluşunu təşkil edən komponentləri və cəhətləri müəyyən etmək, həmçinin bu sahədə bilikləri sistemləşdirmək və ümumiləşdirməkdir. Tələbələrə tələffüzü inkişaf etdirmək yollarını aşılamaq, onu sistemləşdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat aşağıdakı vəzifələri qoyur:

- ingilis dilçiliyində tədqiqat mövzusu ilə bağlı rəy və mülahizələri öyrənmək;
- “sözün fonetik quruluşu” anlayışına daxil olan komponentləri və onların aspektlərini aydınlaşdırmaq;
- sözün fonetik quruluşunun daxili və xarici elementlərini müəyyən etmək;
- ingilis dilində sözün fonetik strukturunda baş verən əsas fonetik hadisələrin səbəbini göstərmək;
- ingilis dilinin şifahi və yazılı formalarının fonetik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- sait və samit səslərin səciyyəsinə vermək;
- ingilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrdə tələffüzün inkişaf etdirilməsi yollarını aşılamaq, onu sistemləşdirmək.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri və müddəaları dilçiliyin ən geniş sahələrindən biri olan həm ümumi, həm də müqayisəli dilçiliyin, eləcə də dilçiliyin inkişafı və zənginləşməsinə töhfə verə bilər ki, bu da tədqiqatımızın nəzəri əhəmiyyəti sayıla bilər.

Tədqiqat həm də böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatda müəyyən edilmiş problemlər Azərbaycan auditoriyasına ingilis dilinin tələffüzü normalarının formalaşmasına və aşılmasına, bununla da düzgün tələffüz bacarıqlarının əldə olunmasına kömək edə bilər.

Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş elmi-praktik nəticələr ingilis dilinin fonetikasında, fonologiya dərsləklərində, dərsləklərdə, fonetika və fonologiyaya dair mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- ingilis dili samit səslərin tələffüz xüsusiyyətləri saitlərdən fərqlidir;
- nitq vahidlərinin ritmik-melodik bölgüsü onların xüsusiyyətlərini müəyyən edir;
- tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi yolları fərqlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ona əsaslanır ki, indiyədək sözün fonetik strukturunun komponentləri və aspektləri tədqiq olunsa da, ingilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrdə tələffüzün inkişaf etdirilməsi yolları sistemli şəkildə araşdırılmamışdır.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, iki fəsil və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdəki mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, onun nəzəri-metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, elmi-praktiki əhəmiyyəti və strukturu haqqında məlumat verilir.

I fəsil "İngilis nitqinin səslərinin tələffüz xüsusiyyətləri"adlanır. Burada sait və samit səslərin fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir, onlar təhlilə cəlb edilir. Sait səslərin növləri, onların səciyyəsi bu fəsildə öz əksini tapır.

İkinci fəsildə ingilis dilində işlənən səslərin ritmik-melodik bölgüsündən, onların xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.

Nəticə hissəsi isə hər bir fəsildə apardığımız tədqiqat ümumiləşdirilmələrini, müzakirə etdiyimiz başlıca sualların cavablarını və sonda gəldiyimiz mühüm əhəmiyyət daşıyan nəticələri əks etdirir.

I FƏSİL. İNGİLİS DİLİ NİTQ SƏSLƏRİNİN TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. İngilis dili samit səslərin tələffüz xüsusiyyətləri

Dilçiliyin inkişafında mühüm rol oynayan fonologiya keçmişdə olduğu kimi bu gün də humanitar elmlərdə ön sıralardadır. Ötən əsrin əvvəllərində fonologiyanın fonetikadan kəskin şəkildə ayrılmasını sübut etməyə çalışan mübahisələr və arqumentlər yeni ciddi araşdırmalar fonunda öz aktuallığını itirmiş, bunların eyni elm sahəsinin müxtəlif sahələri olduğu qənaəti böyük dəstək qazanmışdır.

Dünyada elə bir xalq yoxdur ki, onun dili danışmasın. Dilin sağlam təbiətə malik olması onun danışılmaz xüsusiyyətidir. Ona görə də hər hansı bir dili öyrənərkən bu dilin səslərindən, fonetik quruluşundan və tələffüzündən başlamaq lazımdır.

Dil dedikdə, ilk növbədə şifahi, danışığ dilini nəzərdə tuturuq. Nitq üzvləri vasitəsilə səs birləşmələri, vurğu, ton, intonasiya və s. sözlərin əsasını təşkil edir. Sözlərin səhv tələffüzü zamanı məna qarışır və ünsiyyət zamanı onu anlamaq çətinləşir [5, s.90].

Fonetika yunan sözü olan “fonetikos” sözündən olub, “səs”, “küy” deməkdir.

Fonetika dilçiliyin səs haqqında elm mənasını verən bir sahəsidir. Fonetika dilin səslərini, dilin səs quruluşunu, sözlərin quruluşunu, intonasiyasını və s. öyrənən bir elmdir.

Fonetika ümumi və xüsusi olmaqla 2 yerə bölünür. Ümumi fonetika dilin səslərinin fizioloji və akustik xüsusiyyətlərini, eləcə də fonetik hadisələri (assimilyasiya, elisiya və s.) öyrənir.

Xüsusi fonetika ayrıca dilin fonetik quruluşunun komponentlərini öyrənir. Dilçilikdə fonetikanın yeri dilin başqa aspektləri olan lüğət və qrammatika qədər önəmlidir. Beləliklə, dilin bütün leksik və qrammatik mənalara nitqdə fonetik

şəkildə ifadə olunur. Ona görə də səhv tələffüz, anlaşılmazlıq çəşqinliyə gətirib çıxarır.

Məsələn, “it is mined” cümləsini tələffüz edərkən [d] səsi tələffüz olunmazsa, cümlənin mənası tamamilə dəyişə bilər. Nitqdə sözlərin məna və qrammatik formalarını fərqləndirməyə xidmət edən daha məhdud səslər var. Məsələn: pin-pen, man-men.

Ona görə də çətin tələffüz və mürəkkəb şəkil quruluşuna malik olan ingilis dilinin fonetik quruluşunu və qrafik quruluşunun xüsusiyyətlərini öyrənmədən bu dilin praktiki və elmi baxımdan öyrənilməsi mümkün deyil.

Müasir ingilis dilində 44 səs var. Danışığ səsleri iki qrupa bölünür:

Saitlər, samitlər.

Saitlər ağızda hava axınına mane olmayan səslərdir. İngilis dilində 20 sait var. Saitlər monofonqlara və diftonqlara bölünür.

Saitlər:

Monofonqlar – [i:], [ɪ], [e], [æ:], [ɒ], [ʊ], [æ], [ʌ], [u:], [ɜ:], [ə], [ɔ]

Diftonqlar – [eɪ], [aɪ], [aʊ], [ɔɪ], [ɪə], [εə], [uə], [oʊ]

Samit səslər kar və cingilitili olmaqla iki qrupa bölünür.

1. Kar samitləri tələffüz edərkən ağ ciyərlərdən çıxan hava axını səs tellərinə toxunmadan ağız boşluğuna daxil olur və burada fəal, qeyri-fəal danışığ üzvləri vasitəsi ilə yaranan maneəni dəf etməklə ağız boşluğundan xaricə çıxır. İngilis dilindəki kar samitlər aşağıdakılardır.

[p], [f], [ʃ], [k], [h], [θ], [tʃ]

2. Cingilitili samitlərin əmələ gəlməsində ağciyərlərdən gələn hava axını xirdəkdə səs tellərini titrətməklə keçərək ağız boşluğunda fəal və qeyri-fəal danışığ üzvlərinin yaratdığı tam maneəni dəf etməklə xaric olur. Cingilitili samitlər sonar və küylü olmaqla 2 yerə bölünür:

a) Sonarsamitlərin tələffüzündə musiqili ton küyə üstün gəlir. Onların əsas xüsusiyyəti səsin nisbətən uzun tələffüz edilməsindədir. İngilis dilindəki sonar samitlər aşağıdakılardır:

[m, n, w, ŋ, l, ʃ, r]

b) İngilis dilindəki küylü səslərin keyfiyyətində küy tona üstün gəlir. Küylü samitlər bunlardır:

[p, b, v, s, z, ʃ, dʒ, k, g, h, ʔ, θ, ð]

İngilis dilində saitlər aşağıdakı prinsiplərə görə təsnif edilir:

- I. Aktiv danışma aparatının olması və maneənin yeri ilə əlaqədar;
- II. Maneənin əmələ gəlmə üsuluna və növünə görə;
- III. Səs tellərinin iştirakına görə;
- IV. Yumşaq damağın vəziyyətinə görə.

Fəal danışma üzvlərinin iştirakına görə aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) dodaq samitləri, 2) dil samitləri, 3) burun samitləri, 4) udlaq samiti

Bilabial samitlər alt və üst dodaqlar sıxıldıqda və ya bir-birinə yaxınlaşdıqda tələffüz olunur. İngilis dilində [p, b, m, w] səsləri qoşa dodaq samitləridir. Azərbaycan dilində isə [p, b, m] səsləri qoşadodaq samitləridir.

1. Labiodental samitlər alt dodaq üst dişlərə toxunduqda tələffüz olunur.

2. İngilis dilində [f, v] samitlərini tələffüz etmək üçün alt dodağın çöl nahiyyəsi ilə üst dişlər arasında natamam maneə yaranır və səs sürtünərək xaric olur. Azərbaycan dilindəki [f, v] səslərinin tələffüz edilməsində isə üst dişlər alt dodağın iç nahiyyəsi ilə maneə əmələ gətirir və səs sürtünməklə xaric olur.

Dil samitləri üç alt qrupa bölünür:

a) dilonü samitlər; b) dilortası samitlər; c) dilarxası samitlər

a) samit dilin önü və arxası ilə tələffüz olunur. Dilin ön hissəsinin vəziyyətindən asılı olaraq şifahi samitlər apikal, dorsal və kakuminal olur:

Apikal samitlər dil yuvalara və ya yuxarı dişlərə toxunduqda tələffüz olunur.

İngilis dilində dilonü samitlərin hamısı [r] samitindən başqa hamısı kardır.

Məsələn: [t, d, n, ə, 1, s, z].

Azərbaycan dilində apikal samit [r] var.

- Dorsal samitləri tələffüz edərkən dil aşağı vəziyyətdə olur və maneə dilin ön hissəsi tərəfindən əmələ gəlir. İngilis dilində samit [l] yoxdur.

Azərbaycan dilində ([r] samitindən başqa) bütün samitlər dorsaldır.

- Kakuminal samitləri tələffüz edərkən dilin ucu aşağı əyilir və dil ağız boşluğunda qaşırq şəklini alır. İngilis dili [d, r] kakuminal samitdir.

Dilortasi samitləri dilin orta hissəsi sərt damağa toxunduqda tələffüz olunur. İngilis dilində [j], Azərbaycan dilində isə [k, g, y] dilortası samitləridir.

Dilarxası samitləri dilin arxasına yüngülcə toxunub sıxmaqla tələffüz olunur.

İngilis dilində [k, g, ŋ]

Azərbaycan dilində [k, q, x, ǵ].

Dil samitləri çətinlik yerinə görə təsnif edilir:

Dişlər, dişlərarası boşluqlar, çeynəmə, diş ətləri, boşluqlar, yumşaq damaq (velar).

Diş əti dilin ön hissəsinin üst dişlərə toxunması ilə tələffüz edilir.

Dişlərarası samitlər alt və üst dişlər arasında yerləşir. İngilis dilində [ð, θ] bir-birindən asılı samitləridir.

İngilis dilində [t, d, n, s, z, l] bir-birinə bağlı samitləridir.

Arxa samitlər dilin ucunu dəşiklərdən yuxarı qaldıraraq tələffüz olunur. İngilis dilində [r] arxa samitdir.

Damaq dilin orta hissəsini sərt damağa qaldıraraq tələffüz olunur. İngilis dilində [j] və Azərbaycan dilində [k, g, y] damaq samitləridir.

Dil damağa, orta hissəsi isə damağa toxunduqda yumşaq tələffüz olunur. Azərbaycan dilində [ʃ, ʒ, ʧ, ʤ, r] danışıq samitləridir.

Yumşaq damağın samitləri (velar) dilin arxasını yüngülcə sıxaraq tələffüz olunur. İngilis dilində [k, g, ŋ], Azərbaycan dilində [k, q, x, ǵ] yumşaq (velar) samitləridir.

Özofagus sfinkteri dilin kökü özofagusun arxa divarına yaxınlaşdıqda ifadə edilir.

İngilis dilində [h],

Azərbaycan dilində [h].

Yaranma üsuluna və maneənin növünə görə zirvələr dörd növə bölünür:

- 1) sıxılmış samitlər;
- 2) yivli samitlər;

3) sıx yivli samitlər və ya affrikatlar;

4) titrəyən samitlər.

Davamlı samitlər fəal və passiv nitq üzvlərinin yaratdığı maneə ilə tələffüz olunur. Əlavə edilmiş samitlər sıxılmış, sıxılmış sonorantlar ola bilər.

Mürəkkəb partlayıcı samitlərin tələffüzündə tam maneə var. İngilis dilində altı kip-plosive samit var: [p, b, t, d, k, g]. Azərbaycan dilində [p, t, q, g, k, q] mürəkkəb partlayıcılardır.

İngilis dilində tənəffüs yollarını bağlayan sonar damağı aşağı salır və burun boşluğundan hava axınını başqa istiqamətə yönəldir. İngilis dilində üç samit var: [m, n, ŋ]. Azərbaycan dilində [m, n] samitlərin sonudur.

İsimlər natamam maneə ilə tələffüz olunur. Səma nova novlu-ovulmaq, novlu-sonor ola bilər.

Ağız boşluğunda sürtünməyən samitləri tələffüz edərkən dar tipli samitlər əmələ gəlir, belə samitlərə sürtünməyən samitlər deyilir. İngilis dilində [f, v, θ, ð, s, z, ʃ, ʒ, h],

Azərbaycan dilində [f, v, s, z, ʃ, ʒ, x, ɣ, h].

Səsli səsləri tələffüz edərkən hava axınının geniş diapazonu olur, hava axınının yaratdığı sürtünmə zəifləyir, musiqi tonu üstünlük təşkil edir.

Sonar növləri orta və yan olmaqla iki hissəyə bölünür. Orta sonar tələffüz edərkən hava axını dilin ortasından keçir və yanal sonar ilə hava axını dilin yanlarından xaric edilir. İngilis dilində [r, j, w] orta, [l] isə yandır. Azərbaycan dilində [l] bu da gec samitdir.

Samit hecaların tələffüzündə tam maneə yaranır və tədricən bu maneə novaya çevrilir və novanı ovuşdurmaqla hava çıxarılır. İngilis dilində [tʃ, dʒ]. Azərbaycan [ç, s] mürəkkəb isimdir.

Vibrasiyalı samitlərin tələffüzünə maneə olan fəal üzv hava axını maneədən keçəndə titrəyir. İngilis dilində vibrasiya yoxdur. Azərbaycan dilində titrəyən samitdir [r].

Səs tellərinin olması səbəbindən samitlər kar və lal olur. Kar samitləri tələffüz edərkən səs telləri bir-birindən ayrılır: [t, p, s, θ] və s.

Samitləri tək səslə tələffüz edərkən səs telləri yaxınlaşır və titrəyir. İngilis dilində [b, d, g, z] və s.

Cingiltili samitlərin tələffüzündə musiqi çalarları üstünlük təşkil edir, belə samitlərə səsli samitlər deyilir. İngilis dilində yeddi sonar samit var: [m, n, ŋ, r, j, l, w], Azərbaycan dilində isə [m, n, r, l] sonar samitləri var.

Yumşaq damağın vəziyyətindən asılı olaraq samit iki hissəyə bölünür: ağız və burun samiti. Ağız samitləri tələffüz edərkən yumşaq damaq yuxarı qalxır, hava axını ağız boşluğundan keçir, şifahi samitlər [p, b, t, d, s, z] və s.

Burun samitlərini tələffüz edərkən yumşaq damaq aşağı salınır, hava axını burun boşluğundan keçir, burun samitləri tələffüz olunur.

İngilis dilində [m, n, ŋ],

Azərbaycan dilində [m, n].

İngilis dili sonar samitlərlə zəngin olan dillərdən biridir. Bu dildə sonar samitlərin sayı yeddidir: [l, m, n, r, j, w, ŋ]. Məlumdur ki, sonar samitlər, ümumiyyətlə, buvəyə digər dilin fonemləri sistemində ayrıca yer tutur. Belə ki, sonar samitlər özlərinin bəzi xüsusiyyətlərinə görə samitlərə, bəzi xüsusiyyətlərinə görə isə saitlərə oxşayır.

Təsadüfi deyildir ki, sonar samitlərin bəzilərini ingilis fonetistləri (o cümlədən D.Counz) yarım sait adlandırırlar. Sonar samitlərin ümumiyyətlə samitlərlə oxşar cəhəti bundan ibarətdir ki, onların tələffüzündə ağ ciyərdən gələn hava axını müəyyən maneələrə rast gəlir, beləliklə, onlar samitlər bəhsinə daxil edilir. Sonar samitlərin saitlərlə oxşar cəhəti isə onların tələffüzündə tonun küyə üstün gəlməsidir. Məhz bu ümumi xüsusiyyətə görə sonar samitlər vahid bir qrupa daxil edilir.

Başqa xüsusiyyətlərə görə isə sonar samitlər bir-birindən fərqlənir. İngilis dilində olan sonar samitləri Yumşaq damağın vəziyyətinə görə sonar samitlər iki yerə ayrılır:

a) ağız sonorları: [l], [r], [j], [w]; b) burun sonorları: [m], [n], [ŋ]. a)

Ağız sonar samitləri Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ağız sonorları dörd samit

daxildir: [l] , [r] , [j] , [w] . Bunlar özləri də fəal və qeyri-fəal danışiq üzvlərinin iştirakına, habelə maneənin dərəcəsinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırıla bilər:

1. Qoşadodaq, novlu, ağız sonor samiti: [w] ;
2. Dilönü, yuvaq, apikal, novlu, ağız sonor samiti: [l] ;
3. Dilucu-yuvaqarxası, novlu, ağız sonor samiti: [r] ;
4. Dilortası-sərt damaq, novlu ağız sonor samiti: [j], [l] .

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu samit apikal məxrəcə malik olub dilin yan hissələrində əmələ gələn novdan keçən, musiqili tonu olan səda ilə tələffüz olunur. Bu səsin tələffüzü zamanı dilin ön hissəsi ucu ilə birlikdə [t], [d] səslərinin tələffüzündə olduğu kimi, yuvaqlara kipləşir, dilin yanları isə aşağı düşmüş vəziyyətdə olur. Beləliklə, dilin yanlarında və yaxud bir yanında nov əmələ gəlir. İngilis dili [l] samitinin tələffüzü zamanı danışiq üzvlərini, habelə dilin vəziyyətini aşağıdakı şəkillərdə göstərmək olar:

Bu dilin samit fonemləri arasında ingilis dilində [l] səsi xüsusi yer tutur. Beləliklə, yuxarı [l] fonetik mövqeyindən asılı olaraq qalın və incə variantlarına malikdir. Başqa sözlə, məsələn, ingilis dilində [a] samitindən əvvəl gələn qalın samit [l] [i] samitindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. [l] səmindən danışarkən, D.Counz göstərir ki, «... İngilis dilində [l] səsinin bir neçə variantına təsadüf edilir. Lakin bunlardan praktikə əhəmiyyətinə görə ikisini qeyd etmək kifayətdir. Bunlardan biri incə [l], o biri isə qalın [l] səsidir. Onlar eyni bir fonemin variantlarıdır ki, bunlardan yumşaq [l] ancaq saitlərdən və j-dən əvvəl, qalın [l] isə qalan samitlərdən əvvəl və sözün axırında özünü göstərir.

İngilis dilində [r] səsinin tələffüz etmək üçün dilin ucu yuvaqların arxasına qalxaraq, yuxarıda qeyd olunmuş novlu, küylü samitlərə nisbətən iri nov əmələ gətirir. Dilin yanları möhkəm surətdə dişlərə kipləşir və beləliklə dilin ortasında hava axınının keçməsi üçün arx əmələ gəlir. Q.P.Torsuyevə görə [r] səsinin məxrəci kakuminak məxrəc adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dilçilər, o cümlədən O.İ.Dikuşina ingilis dilindəki [r] səsinin apikal məxrəcli səs hesab edir. O yazır: «... İngilis dilində olan bütün dilönü samitlər kimi [r] fonemi də apikal məxrəcə malikdir». Göründüyü kimi, O.İ.Dikuşina ilə Q.P.Torsuyevin fikri bu

məqsədə uyğun gəlmir. Qeyd edək ki, [r] səsinin kakuminal məxrəcli olması bəzi digər ingilis dili tədqiqatçıları tərəfindən də irəli sürülmüşdür.

İngilis dilində [r] səsi novlu samit olduğu halda, Azərbaycan dilində titrək samitdir. Bu o deməkdir ki, ingilis [r] səsi tələffüz olunarkən dil titrəmir. Məhz buna görə də ingilis dilindəki [r] Azərbaycan dilindəki [r] səsindən fərqlənir. Belə ki, ingilis [r] səsi təxminən dilimizdəki [y] samitinə oxşar bir səsi xatırladır.

İngilis dilində üç burun samiti vardır [m], [n], [ŋ]. Əmələ gəlmə yerinə görə [m] qoşadodaq, [n] isə dilönü yuvaq samitdir. [m]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kim, bu səs dodaqların kipləşməsi və yumşaq damağın aşağı salınması yolu ilə əməl gəlir. Azərbaycan dilindəki [m] səsi demək olar ki, ingilis dilindəki [m] səsindən fizioloji cəhətdən fərqlənmir. Onların arasında olan yeganə fərq bundan ibarətdir ki, ingilis m samitinin tələffüzündə kipləşmiş dodaqlar Azərbaycan dilindəkinə nisbətən daha çox gərginləşmiş olur.

İngilis dilinin amerikan və Britaniya variantlarının fonetik xüsusiyyətlərinin qısa icmalılı göstərir ki, bəzi fərqlərə baxmayaraq, müqayisə olunan variantlarda fərqli xüsusiyyətlərin inventarı geniş deyildir və Amerikada ingilis dilinin standart səs sisteminin spesifikasiyasını yaradır.

İngilis dilində [θ] və [ð] samitləri "th" hərfi ilə işarələnir. Bu samitlər birinin kar, digərinin tək olması ilə fərqlənir. Dialektlərimizdəki [θ], [ð] və digər istisnalar istisna olmaqla, Azərbaycan ədəbi dilində heç bir samit səsə uyğun gəlmir. Azərbaycanlı şagirdlərin bu səsləri tələffüz edərkən buraxdıqları səhvlər aşağıdakılardır.

Bəzi orta məktəb məzunları [θ] sözünü [t] və [ð] hərfini [d] kimi tələffüz edirlər:

Məsələn: şöhrət [θ æŋk] - [t æŋk], üç [θ ri:] - [tri:] kimi, the [ð ə] - [de], bu [ð is] - [dis] kimi, o [ð æt] - [d æt] kimə. Orta məktəb məzunları arasında bir çoxu [θ] sözünü [s] və [ð] hərfini [z] kimi tələffüz edir. Məsələn, üç [θ ri] - [s ri], [θ æŋk] - [s æŋk], the [ð ə] - [ze], o [ð æt] - [z æt], o [ð ouz] - [zouz] və s.

Bundan əlavə, bu səslərin tələffüzündə bəzi səhvlərə yol verilir, yəni bu səslər bəzən [l] və [f] kimi tələffüz olunur. Bu səsləri düzgün tələffüz etmək üçün əvvəlcə

onları təsvir etmək lazımdır. Bunun üçün həmin dildə apikal, nouveau samitinin [θ] və [ð] dörd addımlı tələffüzünü öyrənmək lazımdır. Buna görə:

- a) Dodaqlar bir qədər aralı, dişlər isə bağlıdır.
- b) Ağız açıqdır.
- c) dilin ucundan dişlərə qədər
bir az əhatə dairəsindən kənara çıxır
- d) hava axını dil və dişlər arasında əmələ gələn hamar yivdən keçir

Bu mərhələdən sonra ingilis dilində [θ] və [ð] səsləri alınır. [t], [d], [s], [ʃ], [l], [f] tələffüzü zamanı bu səsləri almamağa, tələffüz edərkən dodaqlardan istifadə etməməyə çalışmaq lazımdır.

Azərbaycanlı tələbələr üçün ingilis dilinin ən çətin samitlərindən biri [w] səsidir. Bu samit Azərbaycan ədəbi dilində olmadığından labio-dental, yivli və ya arxa sıra, yaxud ön cərgə, labial kimi tələffüz olunur.

Hər halda, bu, ciddi səhvdir və [w] səsi ingilis dilində ifadə edilmir. Gəlin [w] samitini, ikincisini - əksi olan orta sonata, samit əlavə edək. Bu səsin düzgün tələffüzü üçün aşağıdakı qaydaları bilməlisiniz:

1. Dodaqlar son dərəcə gərgindir və bir qədər irəli uzadılır. Beləliklə, daha çox və ya daha az yuvarlaq bir dar yiv meydana gəlir.

2. Eyni zamanda dilin arxası yumşaq damağa qədər dartılır.

Beləliklə, [w] samitinin ilkin məxrəci bağlı dodaq [u] məxrəci ilə çox oxşardır.

[w] səsinə tələffüz etməyi öyrənərkən, alt dodağı yuxarı dişlərə toxunmamağa çalışın.

Çünki bu zaman [w] səsinin əvəzinə həm tələffüz, həm də fonoloji xəyata səbəb olan samit [v] əmələ gəlir. Misal üçün:

wheel [wi:l] (çarx) və veel [vi:l] (dana əti).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olmayan samitlərdən biri də [ŋ] səsidir. Şiddətli dılarx, burun tıkanıklığı. “Ng” bəzən “nk” hərfi ilə işarələnir. Bu səs bəzi cəhətlərinə görə yuxarı burun dilinə [n] bənzəsə də, tamamilə başqa fonemdir. [ŋ] ilə [n] qarışdırmaq ciddi semantik xətalara səbəb ola bilər. Məsələn: qalib

[qazanmaq] "qələbə", qanad [wiŋ] "qanad", [θin] "nazik", [θiŋ] "şey", "şey" və s.

Bundan əlavə, məxrəc [ŋ] [n]-dən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu səsi tələffüz edərkən dilin arxası yuxarı qalxır və yumşaq damağa möhkəm söykənir.

Hava axını burun boşluğundan keçməlidir və dilin ön hissəsi [n] səsindəki mövqedən fərqli olaraq aşağı salınmalı və sıxılmamalıdır.

Bu səsə düzgün tələffüzü üçün dilin ön hissəsinin vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu o deməkdir ki, [ŋ] samiti aydın [n] samit kimi hiss olunduğundan dilin ön hissəsi çox vaxt təsadüfən dəşiklərə və ya dişlərə yapışdırılır. Təbii ki, bu vəziyyətdə əsl ingilis kürəyi [ŋ] formalaşdırmaq mümkün deyil.

Qeyri-ingilis Azərbaycan samitləri bunlardır: [k], [g], [x], [ğ].

Qeyd etmək lazımdır ki, [x] istisna olmaqla, bu samitlərə Avropa dillərində rast gəlinmir və ümumiyyətlə dünya dillərində daha az rast gəlinir.

Aktiv nitq üzvlərinin olmasına görə yuxarıdakı samitlərdən ikisi dilorqs [k] və [g] - sərt damaq, digər ikisi isə dilarks [x] və [g] - yumşaq damaq samitləridir. Yarama üsuluna görə birincilər sıx, ikincilər düyünlü samitlərdir. Beləliklə, onlar haqqında ayrıca danışa bilərik:

a) Dilortası - Azərbaycan dilinin sərt damaq, sıxlaşmış samitləri.

b) Dilarxası - yumşaq damaq, Azərbaycan dilinin isimləri.

Səs tellərinin mövcudluğuna görə dilortası sərt damaq, [k] kar, [g] isə Azərbaycan dilinin samiti olan yeganə ədəddir.

Azərbaycan dilində samit fonemlər sistemində özünəməxsus yer tutan bu samitlər əsasən prefikslərlə işlənir. Başqa sözlə, onlar samitdir. Məhz buna görə də digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində ümumi olan sait və samitlərin ahəng qanununun xüsusi növü və ahəngindən danışarkən, bir qayda olaraq, ilk növbədə bu samitlərə nümunələr verilir.

Azərbaycan dilindəki [k] səsi ingilis dilindəki [k] səsinə çox bənzəyir. [k] və [k] arasındakı fərq aktiv natiqin olması və onların yerləşməsi ilə bağlıdır. Bu

baxımdan Azərbaycan dilinin samit fonemlər sistemi üçün [k] səsinin dəyişkən olmadığını nəzərə alsaq, bəzən bu səsin əvəzinə [k] səsinin işləndiyi məlum olur.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində [k] bir çox hallarda [k] səsi ilə əvəz olunur. Sait və samitlərin harmoniya qanununa əsasən bütün saitlərdən əvvəl [k] səsi [k] səsi kimi tələffüz olunur.

[k] səsinin təhlili göstərir ki, söz əvvəlində işləndikdə nəfəsin müddəti artır və müəyyən tələffüz alınır.

Sözün ortasında, məsələn, "iki" sözündə həm birləşmə mərhələsi, həm də təpə partlayış mərhələsi [k] qısaldılır. Bundan əlavə, başlanğıc tək, son mərhələ isə qarlıdır.

Məsələn, sözün sonunda [yubka] sözündə qeyd olunan samit mürəkkəb samit kimi deyil, cəm şəklində tələffüz olunur.

[g] səsi Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna xas olan spesifik samitlərdən biridir. Fizioloji və akustik xüsusiyyətlərinə görə bu səs [k] səsinə yalnız özünəməxsusluğu ilə fərqlənir.

Bu barədə prof. A.Axundov haqlı olaraq yazır: “Bu samit k samitinin yeganə qarşılığı hesab olunur. Bu o deməkdir ki, k və r samitlərinin məxrəcində səs tellərinin olmasını nəzərə almasaq, heç bir fərq yoxdur. Yalnız dodaqların olması nisbətən zəifdir.

Yarama üsuluna görə [k] səsi ilə [g] səsi arasında da yaxınlıq vardır. Gözəl, qalın, rəngarəng sözlərinin kimyoqramlarında [r] səsinin [k] samiti kimi affrikik samit kimi tələffüz edildiyini görmək olar. Sözün əvvəlində, məsələn, “rəngsiz” sözündə zirvənin əvvəli [r] bir az boğuq, partlayıcı hissəsi isə tamamilə təkdir.

Sözün ortasında işlənən samit [r] çox özünəməxsus tələffüz olunur və sözün əvvəlində işlənən samitdən daha sabitdir.

Sözün sonunda işləyərkən təkdə yalnız [k] səsinin başlanğıcı olur. Partlayış mərhələsi qarlıdır. Bu barədə A.Axundov yazır: “Azərbaycan samitləri ancaq tələffüzün müəyyən mərhələsində, karlaşdıqda kar olur”.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində qalın saitlərdən əvvəl [ğ] səsi, nazik saitlərdən əvvəl isə [g] səsi işlənir. Azərbaycanlılar çox vaxt ana dilinə xas olan bu

qanunu səhvən ingilis dilində tətbiq edirlər ki, bu da ciddi tələffüz qüsurlarına yol açır.

Məsələn, ingilis dilində demək olar ki, bütün azərbaycanlı tələbələr qız [gə: l] sözünü [lake] kimi, get [get]-i [get] kimi, [giv]-i [giv] kimi tələffüz edir. Məhz buna görə də ingilis dilinin samit fonemlərini öyrənərkən ingilis dilində olmayan bu konkret Azərbaycan samitləri haqqında ayrıca danışmaq lazımdır.

Azərbaycan dilinin [x], [ğ] samiti olan Dilarxa-yumşaq damaq bir-birindən kar və tənha olması ilə fərqlənir.

Səs haqqında [x] prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: “x” mehriban, natiq, təmiz, hayküyü kar samitdir. “X” səsini tələffüz edərkən dilin arxası ilə yumşaq damaq arasında qövs əmələ gəlir, səsini keçdiyi qövslə dil yan tərəfə əyilir və yüngül xırıltı eşidilir. [x] səsinin məxrəci haqqında prof. Axundovun fikri belədir: “Bu samit dilimizdəki son iki samitdən biridir. [x] samiti dilin arxası və yumşaq damağın əmələ gətirdiyi yivdən hava keçdikdə əmələ gəlir. [x] zirvəni tələffüz edərkən ağzın hansı hissəsinin aktiv olduğunu söyləmək əslində çətinidir. Deməli, bəzi fonetik situasiyalarda dilarxın ön hissəsinin fəal nitq üzvü, digər fonetik situasiyalarda isə dil rolunu oynayır. Məhz buna görə də fəal məruzəçinin fikrincə, sammit [x] linqvistik sammit kimi, həm də linqvistik sammit kimi qiymətləndirilə bilər.”

[x] samit haqqında aşağıdakıları söyləmək olar:

1. Sözün əvvəlində işlənən [x] samiti düşdüyü fonetik mövqedən asılı olaraq isim, isim və titrəyən samit kimi tələffüz olunur. Məsələn, [xalq] sözündə yalnız isim kimi, [yaxşı] sözündə həm isim kimi, həm də isim və titrəyişli samit kimi görünür.

2. Sözün ortasında işlənən [x] samiti ilə eyni şeyi görürük.

3. [bax] sözünə gəlincə, [x] samiti yalnız sözün sonundadır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektlərində bir çox sözlərin sonunda “s” hərfi ilə işarələnən [k] səsi adətən [x] kimi tələffüz olunur. Bu barədə prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Bir çox sözlərin sonunda yazılan “q” samiti Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində “x” ilə işlənir və [d] ilə başlayan “ir” şəkilçisi əlavə edildikdə bu “x” səsi unikal olur; Məsələn, papaq və yarpaq sözləri

papaq, yarpaq kimi tələffüz olunur və bu sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə yarpaq deyil, papaq, yarpaq, papaq, yarpaq şəklində işlənir.

Bu hadisə məktəb qrammatikalarında “təklik” adlanır. Əslində bu, təcrid olunmuş bir hadisə deyil. Çünki sözün sonunda samit samit aralıq mövqedə öz əvvəlki mövqeyini, yəni özünəməxsusluğunu saxlayır. Məsələn, torpaq [torpaq] - torpağa.

Azərbaycan dialektlərinə xas olan bu xüsusiyyətin nəzərə alınması da ingilis dilinin tədrisi zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz ləhcənin özəlliyi ingilis dilinin öyrənilməsini bəzi cəhətlərdən çətinləşdirir. Bu çətinliyin səbəbi [g] Sonu ilə bitən ingilis sözlərini tələffüz edərkən sözün sonundakı [g] hərfini [x] ilə əvəz edirlər. Lakin bu, ingilis dili üçün tamamilə qəbul edilməzdir. Birincisi, ingilis dilində [x] kimi səs yoxdur. Digər tərəfdən, məlum fonetik qanuna görə, sözün sonundakı ingiliscə tək samitlər heç vaxt qarışmır. İngiliscə [g] səsini sözün sonunda [x] ilə əvəz etmək bu fonetik qanunu pozmaqla yanaşı, həm də ciddi fizioloji xətalara yol açır.

[ğ] səsi Azərbaycan dilinin spesifik fonemlərindən biridir. Demək olar ki, bütün Avropa dillərində belə samit səsi yoxdur. Bu səs [x] səsindən yalnız tək səsdə olması ilə fərqlənir; Aralarındakı yeganə akustik və fizioloji fərq budur.

Qeyd edək ki, [ğ] isim samitindən daha çox titrəyişli samit kimi səslənir. Yalnız sözün sonunda isim samit kimi görünür. Ümumiyyətlə, maneə dərəcəsi prinsipinə əsasən, yuxarı [] geniş araşdırma tələb edir. Bununla belə [x] və [ğ] səsləri arasında həcm baxımından əhəmiyyətli fərqlər var.

Belə ki, əgər [x] səsi sözün hər hansı yerində keçə bilirsə, o zaman [ğ] səsi sözün ancaq müəyyən yerində işləyə bilər. Bu səs sözlərin ortasında və sözlərin sonunda ayrıca işlənir; məsələn: bağ, ağ, kök, doğma, qarğa, təkəbbür və s.. Dilimizdə [ğ] səsinin ikinci xüsusiyyəti yalnız qalın saitlər ətrafında ifadə oluna bilməsidir. Təbii ki, “işğal”, “rəğbət” sözləri və bəzi başqa sözlər başqa dillərdən eksklüzivdir.

1.2. İngilis dili sait səslərin tələffüz xüsusiyyətləri

Amerikan ingiliscəsində adətən 15- 19 saitin olduğu qəbul edilir. Samitlərin sayında müəyyən qədər sabitlik olsa da, saitlərin sayının stabil olmaması tədqiqatın açıq qalmasına şərait yaradır.

Əslində dilin fərqləndirici vahidlərini ciddi şəkildə fonoloji aspektdə araşdırmaq üçün bir neçə mümkün kriteriya mövcuddur. İstənilən halda fonoloji təhlilin əsası erkən tədqiqatçılardan N.Trubetskoy və onun Praqa dilçilik məktəbindəki həmkarları tərəfindən qoyulmuşdur. Ancaq ingilis dili fonem sisteminin 44 fonemdən ibarət olmasını bu gün bir çox fonoloq iddia edir. Fərqli nəticələr əsasən bir neçə fonemin daxil olduğu fonem birləşmələri diftonq və bəzi hallarda hətta triftonq və asanlıqla eyni fonemin kombinator variantları kimi götürülə bilən allofonların fərqli fonemlər kimi hesab edilməsilə bağlıdır. Fonoloji təsvirdə üstün kriteriya hər bir fonetik reallaşmaya bölünməz vahid olaraq yanaşmaqdır. Məsələn, /late/ sözündəki /eɪ/ səs birləşməsi, iki hissədən ibarət olmasına baxmayaraq tək sait kimi götürülür.

Müasir ingilis dilində saitlərin əmələ gəlməsində dil və alt çənə xüsusi rol oynayır. Dilin və alt çənənin vəziyyətindən asılı olaraq saitlər iki yerə bölünür:

- 1) açıq saitlər;
- 2) qapalı saitlər.

Bir çox dünya dillərindən fərqli olaraq, ingilis dilində iki növ sait var:

- 1) qısa saitlər, 2) uzun saitlər.

Sait uzunluğu iki nöqtə ilə işarələnir [u:], [i:]

Saitlər musiqili, səsləli və heca səsləridir. Saitlərdən fərqli olaraq yemək borusu və ağız boşluğunda saitlərin tələffüzü çətinləşir, hava axını ağız boşluğundan azad olur. Buna görə də saitlər samitlərlə eyni dəqiq tələffüzə malik deyillər.

Belə ki, saitləri nitq üzvləri vasitəsilə tələffüz edərkən müəyyən, müxtəlif tələffüzlər əmələ gəlir və bu tələffüzlər - saitlərin ucalığı və forması səslərin müəyyən keyfiyyətdə, tembrdə səslənməsini müəyyən edir. Buna görə də müxtəlif

səslərin və tonların akustik səsləndirilməsi ağız boşluğunun (rezonatorun), dilin və dodaqların vəziyyətinin həcmindən və formasından asılıdır.

İngilis dilində saitlər aşağıdakı prinsiplərə görə təsnif edilir:

1. Dilin üfüqi vəziyyətinə görə
2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə
3. Dodaqların vəziyyətinə görə
4. Kəmiyyət və ya uzunluq dərəcəsinə görə
5. Gərginlik dərəcəsinə görə
6. Tələffüz sabitlik dərəcəsinə görə

Dilin üfüqi mövqeyinə görə saitlər beş qrupa bölünür: ön saitlər, ön və arxa saitlər, orta saitlər, arxa saitlər, qabaq saitlər.

Ön saitləri tələffüz edərkən dilin kütləsi ağızın qabağına qədər dartılır və dilin ön hissəsi sərt damağa qalxır, dil dişlərin dibində olur. İngilis dilində ön sözlər [i:, e, æ], Azərbaycan dilində [i, e, ə, ö, ü].

Ön arxa saitləri tələffüz edərkən dilin kütləsi ön saitlərdən bir qədər dartılır, dilin ön hissəsi damağa qalxır. İngilis dilində [I] qabaq və arxa saitdir, Azərbaycan dilində qabaq və arxa sait yoxdur.

Orta saitləri tələffüz edərkən dilin orta hissəsi damağa qalxır. İngilis dilində iki orta sait var. [3, ə].

Arxa sıra saitləri tələffüz edərkən dilin kütləsi ağızın arxasında yerləşir. Dilin ucu aşağı dişlərdən çəkilir və dilin arxası ön damağa qalxır.

İngilis dilində [u:, o:, a:], Azərbaycan dilində isə [a]

Arxa ön saitləri tələffüz edərkən dilin kütləsi ağız boşluğudur - dilin arxası rəvan şəkildə damağa qaldırılır, ingilis dilində bunlar arxa, ön tələffüz saitləridir.

Azərbaycan dilində arxa ön tələffüzlü saitlər yoxdur.

Dilin şaquli vəziyyətinə görə saitlər açıq, qapalı, yarımqapalı, yarımaçıq olur.

Qapalı saitlərin tələffüzündə dilin bir hissəsi damaq istiqamətində qaldırılır və hava axını üçün keçid kifayət qədər dar olur.

İngilis dilində qapalı saitlər [ɪ:, u:],

Azərbaycan dilində [i, ü, u, ɪ].

Açıq saitləri tələffüz edərkən dilin bir hissəsi damağa doğru qaldırılır və hava axınının keçidi çox geniş olur:

- İngilis dilində açıq saitlər: [æ, a:, ɔ:]
- Azərbaycan dilində açıq saitlər: [ə, a, ö, o].

Qapalı saitləri tələffüz edərkən dilin bir hissəsi qapalı nisbətdə bir qədər damağa doğru qalxır. İngilis dilində [ɪ, ə] qapalı saitlərdir.

Dilin bir hissəsində natamam saitləri tələffüz edərkən açıq saitlər adətən damağa doğru güclü şəkildə qaldırılır.

İngilis dilində [ʌ, e, ə] natamam saitlərdir. Azərbaycan dilində bu saiti tələffüz edərkən orta vəziyyətdə olduğu üçün qapalı sait adlanır.

Dodaqların vəziyyətindən asılı olaraq saitlər şaqqıltılı və şapıltılı deyil.

Dodaqlar dodaqların tələffüzünə az-çox yuvarlaqlaşdırılmışdır. Dodaqların konturu çıxıntılı və ya düz ola bilər.

İngilis dilində saitlər [o, u:], Azərbaycan dilində saitlər [u, o, ö, ü].

İngilis dilində dodaq dairəsi əsasən düzdür, Azərbaycan dilində isə daha çox inkişaf etmişdir.

Dodaqlanmayan saitlərin tələffüzündə dodaqlar ya neytral, yanlara çəkilmiş vəziyyətdə olur.

İngilis dilində dodaqlanmayan saitlər: [i:, e, ə, a:],

Azərbaycan dilində dodaqlanmayan saitlər: [i, e, ə, a].

Kəmiyyət və ya uzunluğa görə saitlər iki qrupa bölünür:

İngilis dilində beş uzun, yeddi qısa sait vardır.

Uzun saitlər: [i:, a:, u:, ɔ:].

Qısa saitlər [ɪ, e, u, ə].

İngilis dilində saitlərin uzunluq və qısalıq əlamətləri sözləri bir mənaca fərqləndirir. Məsələn: beat-bit; port-pot; pool-pull və s.

Azərbaycan dilində uzunluq fərqi həm də bir sıra sözlərin mənasını ayırd etməkdə işarə rolunu oynaya bilər. Məsələn: şam-şa: m, dava-da: va və s.

Vurğu dərəcəsinə görə saitlər iki qrupa bölünür: gərgin saitlər və vurğusuz saitlər.

İngilis dilində uzun saitlər gərgin, qısa saitlər isə rahat ola bilər. Azərbaycan dilində saitlərin gərginliyə görə bölgüsü yoxdur.

Tələffüz sabitliyinin məxrəcinə görə saitlər 2 qrupa bölünür: monotonq və diftonqlar. Səkkiz diftong. İngilis dilində diftonglar:

[eɪ], [aɪ], [uə], [ɪə], [ɛə], [ɪ], [aʊ].

Azərbaycan ədəbi dilində diftonq yoxdur.

• Monofonlar sait səslərdir ki, bu zaman onların üzvlərinin məxrəcinin tələffüzü sabit qalır, yəni. dəyişməz.

- Qısa monofonqlar
- Uzun monofonqlar

Bu səsləri sadəcə olaraq “Qısa saitlər” və ya “Uzun saitlər” adlandırmaq olar. Qısa monofonik səslər uzadılmadan tələffüz olunur. Bu səslərdən yeddisi var: [ɪ], [e], [u], [æ], [ʌ], [ɔ], [ə]

İki nöqtədə səsə müddətini göstərmək üçün səsə yanında iki nöqtə [:] işarəsi qoyulur və bu səslər nisbətən uzun müddət tələffüz olunur. Uzun monofonik səslərin sayı beşdir:

- [i:] - əmr [ti:m]
- [u:] - axmaq [fi:l]
- [a:] - ot [gr: s]
- [ɔ:] - payız ['ɔ: orada]
- [ə:] - icazə verin ['pə: mit].

II FƏSİL. İNGİLİS DİLİ NİTQ VAHİDLƏRİNİN RİTMİK-MELODİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Nitq vahidlərinin ritmik-melodik bölgüsü

Dil müəyyən vahidlərə əsaslanır. Sintaktik vahidlər də belə vahidlərdəndir. Bu vahidlər dil və nitq vahidlərinə bölünür. Bu yazıda nitq və anlama vahidi kimi nitqdən danışacağıq. Sintaksisdə dil və nitq vahidlərinin məna və funksiyası arasındakı əlaqə əslində semantika ilə sintaksisin qarşılıqlı təsiri kimi öyrənilir. Bu qarşılıqlı əlaqədə sintaktik vahidlərin nitq kontekstində funksionallığı da müəyyən edilir. [64, s 48].

Nitq, bir qayda olaraq, aktiv və passiv kommunikatorların nitq təmasından başqa heç bir əlaqə vasitəsi olmadığı real vaxt ünsiyyəti prosesində baş verir. Bu ünsiyyət üçün əsas amil sadəcə olaraq aktiv və passiv kommunikatorudur.

Nitqin mənşəyi nöqteyi-nəzərindən real şərait və vəziyyət artıq bir o qədər də önəmli deyil. Çünki bu ünsiyyət forması üçün vizual və digər təmas faktorları yol kənarında gedir.

Əgər belə olmasaydı, bu ünsiyyətin nəticəsi nitq yox, diskurs olardı. Nitq vasitəsilə ünsiyyətin ən bariz nümunəsi aktiv və passiv kommunikatorların bir-birini görmədən qurduqları ünsiyyətdir. Məsələn, vizual görüntünü məhdudlaşdıran hansısa baryer arxasında danışmaq, şəhərlərarası telefon əlaqəsi və s.. Amma onu da nəzərə almaq lazımdır ki, elm, texnika və texnologiya artıq çox inkişaf edib. Son zamanlar görünüşlü telekonfrans, videotelefon, skype və s. üsullarla qurulan ünsiyyətin nitq, yoxsa, diskurs yaratması məsələsi bəzi hallarda şübhələrə yol açır.

Bir zamanlar nitqin mənbəyi kimi birmənalı olaraq qəbul edilən müəyyən ünsiyyət formalarının indi diskurs yaratmağa xidmət etdiyi barədə yanlış fikir var.

Nitq həm də ünsiyyətin əsas mərhələsi olan cümlə və onun mətnlərin qurulmasında rolu ilə müəyyən edilir. “Funksionallaşma həmişə dili və nitqi

dəyişən dinamik bir prosesdir. Dil vahidlərinin funksionallaşma sferası - nitq də mətnə aiddir” [5, s.136].

Qeyd edək ki, funksional sintaksis hazırda müasir dilçiliyin sahələrindən birinə çevrilib. Məlumdur ki, dil nitq ünsiyyətinin müəyyən məqsədə çatmağa xidmət etdiyi vasitələr sistemidir. Hər hansı bir dilin funksional qrammatikası öyrənilərkən bu dilin qrammatik formaları və sintaktik funksiyaları nitqdə yerinə yetirdikləri funksiyalara (semantik) görə ardıcıl olaraq sistem kimi təsvir edilir.

Dilin, dil vahidlərinin funksional təsvirində iki prinsipdən istifadə olunur:

- 1) funksiyaların ifadə forması (vasitələri) prinsipi;
- 2) ifadə formalarına (vasitələrinə) funksiyalar prinsipi.

Bildiyiniz kimi, sadə cümlələr tərkibində südlü və monotondur.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində onlar öz struktur, semantik və intonasiya xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən müxtəlif növlərə bölünürlər. Cümlələrin quruluşu və intonasiyası onların məzmunundan və xarakterindən asılıdır. Bu tip cümlələr orta danışq tonu və cümlələr arasında qısa fasilə ilə xarakterizə olunur.

Təklifdəki məlumatlar müxtəlif formalarda verilir. Bu zaman kommunikativ intonasiyanın müxtəlif növləri meydana çıxır. Onlar bir-biri ilə qrammatik və semantik amillərlə bağlı olsalar da, nisbi müstəqilliklərinə görədir. Kommunikativ intonasiyanın müxtəlif növlərini söyləməyə çalışaq. Bununla belə, məlumat növü oxşardır. Beləliklə, transplantasiya faktı müəyyən edilir.

Bu zaman danışq tempi adi, tembr neytral, intensivlik orta səviyyədə olur. Ton təbii olaraq sintaqmın son vurğulu hecasına düşür. Müasir ingilis dilində elanətmə növündən danışarkən qeyd etməliyik ki, bu dildə də cümlənin bütün üzvləri tam aydınlığı ilə deyilir.

Nəqli intonasiyanın bu növü dəmiryol vağzallarında, hava limanlarında, stadionlarda və s. istifadə olunur. Adi danışq tempi üstünlük təşkil edir. Aşağıdakı cümləyə nəzər salaq:

/The London train is leaving at nine twenty five// (London qatarı 9:25-də yola düşür.) cümləsinin ossilloqrafik təhlili nisbətən yüksək qiymətlərin başlanğıc fazada qeydə alındığını göstərir.

Təhlildə iştirak edən Azərbaycan dilində /Təyyarənin havaya qalxmasına yarım saat qalmış// maksimum vaxt sərfi əvvəlki seriyada qeyd olunur. Cümlənin sonunda intensivlik azalır.

Nəqliyyat intonasiyasının başqa bir növü replikadır. Replikalarla bağlı A.Axundov yazır: “Kommunikativ intonasiya növü olan replika ilə replika arasında fərq var. Birinci mənada replika və intonasiyaya görə bütün növ cümlələrdə baş verə bilər. İkinci mənada, yəni intonasiya növü mənasında replika intonasiya ilə məhdudlaşır. Eyni zamanda intonasiyanın müəyyən dəyişməsi ilə ifadəni təəssüfləndirmək, telefonu bağlamaq və s. çalarları əlavə etmək olar. Bu ifadələr həmişə məna və intonasiya, bəzi hallarda formal vasitələrlə də bağlıdır.

Onlar situasiya və kontekstual situasiya siyasətində özünü göstərir. Onların semantik mənası əvvəlki mətdən asılıdır. Bu tip nitq cümlələrində son vurğulanmış hecəda ton bir qədər uzun olur, məntiqi vurğu isə sintaksisin bir hissəsində zəif də olsa hiss olunur. Hesabat növü və ya informasiya intonasiyası daha çox şifahi rəsmi məlumatlarda, hərbi təlimlərdə və s. istifadə olunur.

İngilis dilində All the Soldiers are Present ifadəsində nisbətən yüksək ballar əvvəlində yazılır. Nəticələr göstərir ki, cümlədəki melodiya sona doğru zəifləyir.

Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlədə maksimum akustik parametrlərə ilkin cümlələrdə rast gəlinir /Yoldaşlar, öhdəlik tam yerinə yetirilib/. Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil edilən hər iki dildə cümlələrdə minimum akustik dəyərlər sonunda müəyyən edilir. Bu, hər iki dilin oxşar olduğuna işarədir. Eyni zamanda nitqin sürəti sürətlənir, dinamik vurğunun gücü artır. Məntiqi vurğu yoxdur. O, intonasiya parametrlərinə görə bildiriş növünə yaxındır.

Sadə metaforik cümlələrdə formal qrammatik elementlər intonasiya ilə yanaşı, onların struktur-semantik quruluşunda müəyyən rol oynayır. Bu elementlər hər hansı cümlə üzvünün subyektiv qabiliyyətinin və əhəmiyyətinin artırılmasına xidmət edir. Buraya istifadələr, modal sözlər, əvəzliliklər və s. məxsusdur. Müasir

ingilis və Azərbaycan dillərində formal qrammatik elementlər cümlənin qafiyəsinin meydana çıxmasında, həmçinin müəyyən məna çalarlarının ötürülməsində mühüm rol oynayır. Faktiki üzvlük yuxarı sintaktik səviyyə ilə əlaqəli olduqda, formal üzvlük birbaşa sintaktik səviyyə ilə əlaqələndirilir.

Sintaksisüstü təbəqənin vahidləri birbaşa ifadə intonasiyasına çatdırılır, sintaksis vahidlərinin isə heç bir intonasiya parametrləri yoxdur. Bu münasibətlə K.Abdullayev yazır: “Cümlə üzvünün aktuallaşması, yəni onun bu cümlənin qafiyəsinə çevrilməsi, eyni zamanda, sözlərlə yanaşı, müxtəlif qrammatik və leksik elementlərin qrammatik-leksik xüsusiyyətidir. .

Bu baxımdan Azərbaycan-türk dilində ayrı-ayrı formal hissələr ayrılaraq qrup təşkil edir ki, onların elementləri cümlənin varlığını vurğulamaq və çatdırmaq üçün bütövlükdə cümləyə daxil edilir.

Müəllif bu qrupun elementlərini "aktualizatorlar" adlandırır, çünki onlar birbaşa onları yeniləməyə xidmət edir. Müasir ingilis dilində bu elementlər cümlə üzvlərinin ritorikasında, mənanın ötürülməsində mühüm rol oynayır. Onları gücləndirmək: sadə, bərabər, aydınlaşdırma: dəqiq, belə və s. göstərə bilər. Onlar əvvəlcədən müalicə olunur və təmir üçün istifadə olunur.

Bildiyiniz kimi, monohecalı cümlələr hər iki dildə hissələrə bölünməyən, lakin müəyyən bir söz əsasında qurulan cümlələrdir. Bu qrupa şəxssiz, ümumi, qeyri-müəyyən, nominal və nominal ifadələr daxildir.

Süd təklifləri isə prinsip və mesaj arasındakı ziddiyyətlə şərtlənir. Cümlənin üzvü olan cümlə və xəbər ya ayrı sözlərlə ifadə olunur, ya da mövcud cümlənin mətnindən və ya strukturundan müəyyən edilə bilər.

Sadə cümlələr cümlə üzvlərinin iştirak edib-etməməsindən asılı olaraq həm tam, həm də natamam olur. Bütöv cümlələr öz ətraflarına ikinci dərəcəli üzvləri toplayır.

Yarımçıq cümlə də sadə cümlənin bir növüdür. Yarımçıq cümlə mətnə öz semantik və struktur tükənməsini tapır və onsuz mövcud deyil. Yarımçıq cümlələr iki hissəyə bölünür: kontekstli və elliptik.

Müasir Azərbaycan dilində natamam cümlələr başlanğıc, xəbər, predikat, tamamlıq, zərflikdən ibarətdir. Müasir ingilis dilində bu modal sözlərlə ifadə edilir. Yarımçıq cümlələrin intonasiyası xüsusilə dialoq nitqində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Beləliklə, müxtəlif replikaların zəncirə bağlanması yalnız intonasiya sayəsində mümkündür.

Əks halda, replikaları təşkil edən formal vahidlər məlumatın əsas məqsədinə uyğun olaraq mənasını çatdırma bilməyəcək. Bu da ondan irəli gəlir ki, intonasiya vasitəsi olan tembrin köməyi ilə bu forma hədəf dəb zonasına yerləşdirilir, bəzən leksik mənasından xeyli fərqli obrazda özünü göstərir. Burada intonasiya, tembr, mimika və s. Belə amillər çox mühüm rol oynayır.

A.Axundov yazır: “Söhbət zamanı konkret sual cümlələrinə verilən cavablardan ibarət natamam cümlələr intonasiya yolu ilə təklif etmək hüququ qazanır”

Yarımçıq cümlələrdə intonasiya zəngin və rəngarəng xüsusiyyətlərinə görə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu mənada A. M. Peşkovski yazır: “Formal quruluşa görə, natamam cümlələrin olmaması xarakterik intonasiya və sonluqla müşayiət olunur”.

Belə cümlələrin əsas struktur xüsusiyyəti dialoqun getdiyi mühitin spesifik xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Monoloqdan fərqli olaraq dialoqda cümlə sona qədər deyilmir, natamam ifadələrdən istifadə edir.

Dialoqda istifadə olunan əksər natamam cümlələrdə iki növ cümlə var:

1. Dialoq (irad) hissəsini təşkil edən cümlələr.
2. Cavab cümlələr

F.Ağayeva yazır: “Yarımçıq cümlələr nitq prosesi baxımından natamam deyil. Əksinə, onlar öz kommunikativ funksiyalarını uğurla yerinə yetirirlər, ünsiyyətə xidmət edirlər və buna görə də ayrılmazdırlar. Sadə cümləni genişləndirən vasitələrdən biri olan həmcins üzvlər bir-birinə qarşılıq halı ilə bağlanır və birləri ilə eyni sintaktik əlaqəyə malikdirlər.

Həm müasir Azərbaycan, həm də müasir ingilis dilində sadalama intonasiyası eyni üzvlü sadə cümlələrdə istifadə olunur. Hecalar arasında müəyyən qrammatik

fərqlər olsa da, onların həmcins olması və eyni hecalarla cümlələr qurması üçün intonasiya vacibdir.

Hamısı eyni hecalı cümlələrin intonasiya modeli eynidir: hər bir heca natamam sintaqma əmələ gətirir ki, bu da intonasiya siyahısı adlanır. Müasir Azərbaycan dilində eyni üzvlər qalxan tonu ilə bitir, ayrıca sintaqma əmələ gətirir.

Müasir ingilis dilində eyni hecalı sadə cümlələr də sintaqma ilə ayrılır, sonuncu heca qalan hecada bitir. İstər müasir ingilis, istərsə də müasir Azərbaycan dilində sadə metaforik cümlələrdə əvvəlki üzvü izah edən söz və ya ifadələr onun genişləndirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da əlavə adlanır.

Müasir Azərbaycan dilində cümlə daxilində əlavə varsa, bir qayda olaraq, cümlə sintaqmatik olaraq bölünür. Son vurğuda əlavə yarımçıq sintaqma əmələ gəldiyinə görə ton bir qədər yüksəlir. Bu, bütün cümlə tətbiqlərinə aiddir. Tətbiqlər üçün adətən intonasiya modelində natamam sintaqma yaradılır. Müasir Azərbaycan dilində onların cümlənin ortasında və sonunda görünməsi bir neçə ciddi intonasiya fərqlərini ortaya qoyur. Təhlil olunan Azərbaycan dilində “Bu uşaqları böyüdək” cümləsində sintaqmlar bir-biri ilə intonasiya əlaqəsi yaradır. Birinci sintaksisin sonunda ton ekrandan ekrana keçir.

Müasir ingilis dilində sifətlər cümlənin ortasında və sonunda olur və xüsusi vurğu və melodiklik ilə xarakterizə olunur. Cümlənin ortasında olan şəkilçilər qalxan, sonundakı şəkilçilər isə düşən ton adlanır. Onlar ayrıca sintaqma yaratmır, mənsub olduqları əvvəlki sintaqmanın melodiyasını davam etdirirlər.

Müasir Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun fonetik baxımdan ən yaxşı öyrənilmiş məsələlərindən biri də şifahi təsbitli sadə şifahi cümlələrdir. İstər müasir ingilis dilində, istərsə də müasir Azərbaycan dilində fel birləşmələri cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda görünə bilər. Başlanğıc mövqedə fel birləşməsinin melodik vasitələri çox ifadəlidir ki, bu da onları sintaqma kimi ayırmağa kömək edir. Burada nitq sürəti əsasən fel birləşməsinin sintaqmik hissəsi kimi çıxış edir. Bu sintaqmaların ilkin hissələri adətən yüksək temple, axırındakı hissələri isə yavaş tələffüz olunur.

Müasir Azərbaycan dilində ən güclü fonetik mövqe cümlənin ortasına gəldikdə intonasiyanın hər cəhətdən zəifləməsidir.

Müasir ingilis dilində sifətlər cümlənin ortasında və sonunda olur və xüsusi vurğu və melodiklik ilə xarakterizə olunur. Cümlənin ortasında olan şəkilçilər qalxan, sonundakı şəkilçilər isə düşən ton adlanır. Onlar ayrıca sintaqma yaratmır, mənsub olduqları əvvəlki sintaqmanın melodiyasını davam etdirirlər.

Müasir Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun fonetik baxımdan ən yaxşı öyrənilmiş məsələlərindən biri də şifahi təsbitli sadə şifahi cümlələrdir. İstər müasir ingilis dilində, istərsə də müasir Azərbaycan dilində feil birləşmələri cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda görünə bilər. Başlangıç mövqedə feil birləşməsinin melodik vasitələri çox ifadəlidir ki, bu da onları sintaqma kimi ayırmağa kömək edir. Burada nitq sürəti əsasən feil birləşməsinin sintaqmik hissəsi kimi çıxış edir. Bu sintaqmaların ilkin hissələri adətən yüksək temple, axırındakı hissələri isə yavaş tələffüz olunur.

Müasir Azərbaycan dilində ən güclü fonetik mövqe cümlənin ortasına gəldikdə intonasiyanın hər cəhətdən zəifləməsidir.

Sifətlərin sifətlərlə işlənməsi bu tərkibə müəyyən məna kəsb edir. Mürəkkəb sözlə işlənən sifət fəllərin yeri sərbəstdir. Cümlənin müxtəlif hissələrində ola bilər. Hər iki dildə sadə cümlənin quruluşunu təşkil edən komponentlərdən biri məsdərdir. Məsdər feili söz birləşmələrindən biridir. Eyni zamanda müasir Azərbaycan dilində məsdərlər, ilə, əksinə, üçün və s. sözlə işlənmiş və ixtisaslaşmışdır. İxtisaslaşmış üzvlər həm də məsdəri bütün cümlənin semantik mərkəzinə çevirmək vasitəsidir.

Müasir ingilis dilində Məsdər kompozisiyalarından geniş istifadə olunur. Onlar üç cümlə mövqeyində istifadə edilə bilər. Bu komponentlər əsas tonun yüksələn və enən istiqamətdə inkişafı ilə xarakterizə olunur. Sadə cümləni təşkil edən elementlər və komponentlər ona hər iki dildə fərqli xidmət edir.

Dilin hazırkı vəziyyəti göstərir ki, hər iki dildə sadə keçid cümlələrin zəncirvari əlaqəsi sadə cümlələrdən tabeli mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlməsinə tam əsas verir.

Hər iki dildə sadə cümlələr bağlayıcılı və ya bağlayıcısız işlənə bilər.

İntonasiya baxımından sadə cümlələrin bütün növlərinə aid olan bir neçə ümumi xüsusiyyət var. Birincisi, sadə zərf cümləsinə daxil olan komponentlər müstəqil sintaqmalar əmələ gətirir.

Təhlildə iştirak edən ingilis dilindən seçilmiş məlumatlar intonasiya tipli bir cümlədə yüksək akustik dəyərlərin ilkin mərhələsində sabitlənir. Şiddət cümlənin sonuna doğru sönmə istiqamətində hərəkət edir. Melodiya sona doğru sönür. Maksimum akustik parametrlərə təhlil edilən Azərbaycan dilindən götürülmüş cümlədəki ilk cümlələrdə də rast gəlinir. Maksimum amplituda dalğalanması başlanğıcda tapılır. Osilloqrafik təhlil göstərir ki, cümlənin sonundakı əsas tonun tezliyi xeyli aşağıdır. Müqayisə zamanı iştirak edən dildə olduğu kimi, tələffüz tempinin zəifləməsi müşahidə olunur. Beləliklə, ingilis dili hər üç parametrdə yüksək akustik performansla xarakterizə olunur.

Elanın intonasiya növünün təhlili göstərdi ki, ilkin mərhələdə ingilis dilində nisbətən yüksək qiymətlər qeydə alınır. Bu cümlələrdə tələffüzün orta sürəti ilkin qeydə alınan dəyərlərdən aşağı və son qiymətlərdən xeyli yüksəkdir. Təhlildə iştirak edən Azərbaycan dilindən götürülmüş cümlədə zamanın və intensivliyin maksimum xərclənməsinin pik həddi əvvəlki epizodlarda qeydə alınır. Sonda minimum ton tezliyi müşahidə edilir. İngilis dilində bir cümlədə intensivliyin zirvəsi ilkin mərhələyə düşür. Cümlənin əvvəlində səs tezliyi çox yüksək olsa da, sonunda çox yüksəkdir.

Müqayisə olunan müasir ingilis və azərbaycan dillərində qeyri-şəxsi cümlələr çox vaxt aşağı tonlarla müşayiət olunur. Təhlildə iştirak edən Azərbaycan dilindən seçilmiş sadə şəxssiz cümlədə cümlənin əvvəlində maksimum zaman qiymətləri müəyyən edilir.

Beləliklə, cümlədə amplitudaların istirahət xəttindən maksimum kənarlaşması başlanğıcda müşahidə olunur. İngilis dilində bir cümlədə maksimum ton tezliyi başlanğıcda yazılır və enən-azalan xətt boyunca hərəkət edir. Belə ki, hər iki dildə cümlənin sonuna doğru hər üç parametrin mənalılarının zəifləməsi müşahidə olunur.

Hər iki müqayisə edilmiş dildə maksimum akustik oxunuşlar ilkin mərhələlər üçün xətti olur.

Qeyri-müəyyən əvəzlikli sadə cümlələrdə ingiliscə cümlə amplitüdləri yoxa çıxmağa meyllidir. Ən böyük intensivlik başlanğıcda qeyd olunur. Təhlildə istifadə edilən seçilmiş ingiliscə cümlənin maksimum akustik performansı da ilkin mərhələ üçün dəyişəndir. Təchizat intensivliyinin pik həddi hələ ilkin mərhələdə müşahidə olunur. Hər iki dildə sadə qeyri-müəyyən əvəzliliklərin akustik performansı cümlənin əvvəlində və ortasında olduğundan xeyli aşağıdır. Bunu bu qiymətləri müqayisə edərək yoxlaya bilərsiniz.

Azərbaycan dilində nitqin tempi aşağı düşür. Əvvəlki parametrlərdə olduğu kimi, tonun tezliyi cümlənin sonunda hiss olunarsa bir qədər zəifləyir.

Azərbaycan dilində təhlildə iştirak edən cümlənin əvvəlində ton tezliyi qiymətləri artır və sonra azalan xətt üzrə hərəkət edir, intensivlik dəyərləri azalan istiqamətdə axır. İngilis dilindən təhlil üçün seçilmiş cümlələrdə ton tezliyi cümlənin əvvəlində yüksək, sonunda isə aşağıdır. Minimum vaxt sərfi cümlənin sonunda müəyyən edilir. Nəticələr göstərir ki, hər üç parametr üzrə göstəricilər ingilis dilini qabaqlayır.

Müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində sadə qısaldılmış cümlələrin təhlili xüsusi maraq doğurur. Təhlil olunan cümlələrdə akustik göstəricilərin paylanması bu cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərindən asılıdır. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə intensivliyin zirvəsi ikinci hecada sabitləşir.

Minimum intensivlik göstəricisi cümlədəki sonuncu saitə aiddir. İkinci hissədə yüksək ton tezliyi aşkar edilir. Cümlənin sonunda melodiya xeyli zəifləyir. Təhlil olunan Azərbaycan dilinin seçilmiş cümləsində akustik oxunuşlar xeyli zəifləyib. Keçmiş maksimum vaxt cümlənin əvvəlindəki hissələrə aiddir. Təklifin oscilloqramında maksimum intensivlik dəyərlərinin ilkin hissələrdə əks olunduğunu görmək olar. Cümlənin əvvəlində saitin əsas tonunun tezliyi sonunda kəskin şəkildə aşağı düşür.

Təhlil üçün nəzərdə tutulan cümlələr arasında natamam cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri xüsusi maraq doğurur. İngilis dilindən seçilmiş natamam cümlələrdə

maksimum akustik performans birinci şəxsin üzərinə düşür. Məsələn, natamam cümlələrin birinci hissəsində saiti sonuncu hissəyə nisbətən daha çox tələffüz etmək üçün 24 m/s istifadə olunur. Maksimum amplitüdlər başlanğıcda sabitlənir, melodiya aşağıya doğru hərəkət edir.

Azərbaycan dilindən təhlilə cəlb olunan cümlələrdə akustik xüsusiyyətlər zəifləmişdir. Cümlənin sonundakı saitlərdə əsas tonun tezliyi azalır. Qeyd etmək lazımdır ki, təhlilin tonu hər iki dildə olan cümlələr üçün xəttidir. Bunu təhlil edilən cümlələrin intonasiya ilə tələffüz edilməsi ilə izah etmək olar.

Qeyd edək ki, məsdərin akustik parametrləri cümlə daxilində ifadə olunur ki, bu da onların sintaqma kimi müstəqil ifasına münbit zəmin yaradır. Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlənin əvvəlində məsdərdən ibarət sintaqmada tonal korrelyasiya hərəkəti artan-azalan istiqamətdə hərəkət edir. Birinci sintaksisdə zaman qiymətləri artmağa meyllidir.

Nəticədə dinamik performans nisbətən yüksəkdir. Sintaqmanın əvvəlində istirahət xəttindən məsafənin amplitudaları dəyişkəndir. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə orta ton sətirdən aşağıya doğru hərəkət edir. Təhlil olunan cümlənin sonunda daşınan cümlələrə xas olan akustik parametrlər qeyd olunur. Deməli, Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlənin sonunda səsəin tembrinin intensivliyi zəifləyir, tələffüz sürəti azalır. Müasir ingilis dilindən seçilmiş bir cümlədə, son əyilmədən ibarət sintaksisdəki akustik parametrlərin göstəriciləri bu sintaksisin digər mövqelərdəki (başlanğıc və orta) dəyərlərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Cümlənin birinci sintaksisində məsdərdən ibarət sintaksisdə orta ton tezliyi xeyli yüksəkdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq cümlədə sintaqmaların əvvəli yüksək temple, son hecalar yavaş tələffüz olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlədəki sifətlərin maksimum akustik oxunuşları ilkin mövqelərdə qeydə alınır. Minimum akustik oxunuşlar təklifin sonunda həyata keçirilən seçim üçün dəyişkəndir. Seçilmiş ingilis cümləsində əldə edilən təhlil dəyərləri, sifətlərdən ibarət sintaksisdə hər üç parametrin akustik performansının başlanğıcda yüksək olduğunu əks etdirir. Ancaq cümlənin sonunda həm tezliyi,

həm tempi, həm də tonun amplitudası sönməyə yaxınlaşır. Eyni xüsusiyyətlər müasir Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlədə də alınmışdır.

Təhlildə iştirak edən ingilis dilindən seçilmiş sadə homojen cümlədə ton tezliyi ana dilindən fərqlənir və ikinci sintaqmanın sonuna doğru zəifləmə ilə müşayiət olunur. Azərbaycan dilində intensivlik və zaman göstəriciləri əks istiqamətdə hərəkət edir. Proqram sintaksisin artan sırası ilə hərəkət edir.

Cümlənin növbəti üzvü son sintaqmanın intonasiya konturunu təkrar edir. Sintaqmanın sonuna doğru tələffüz sürəti azalır və intensivlik zəifləməyə doğru dəyişir. Bununla belə, cümlənin ikinci sintaksisində tonun tezliyi xeyli azalmışdır. Ton korrelyasiyasında olduğu kimi, Sintaksis II-də intensivlik və vaxt göstəriciləri aşağıya doğru hərəkət edir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilindən götürülmüş əlavə sadə daşıma cümləsində maksimum akustik xüsusiyyətlər cümlənin əvvəlində baş verən hadisələrdə öz əksini tapır. İngilis cümləsində akustik xüsusiyyətlər sönmüş xətt boyunca hərəkət edir. Birinci sintaksisdə orta tələffüz sürətinin qiyməti digər sintaqmalardan xeyli yüksəkdir. Birinci sintaksisin sonunda ton yuxarı-aşağı hərəkət edir. İntensivlik təhlili nəticələri də ton tezliyinin nəticələrini təkrarlayır. İngilis dilindən seçilmiş birinci cümlə sintaksisində orta tələffüz vaxtı gecikmələrlə müşayiət olunur. Cümlə daxilindəki sintaqmalarda tonun orta intensivliyinin və orta tezliyinin qiymətləri solğun xəttə düşür.

Sual cümlələri sual vermək və cavab almaq üçün istifadə olunur. Sual cümlələrinin köməyi ilə danışan başqa məsələ ilə bağlı fikrini öyrənir, müəyyən edir, aydınlaşdırır, onun bu və ya digər məsələyə münasibətini öyrənmək istəyir. Sual cümlələri həm qrammatika, həm intonasiya, həm də quruluş baxımından bir-birindən fərqlənir. Sual cümlələrinin qurulmasında intonasiya daha çox üstünlüyə malikdir. Sual cümlələrinin kommunikativ və yarımkommunikativ növləri əsasən intonasiyaya əsaslanır.

Dilçilikdə sual cümlələri haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Həmin fikirlərin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirib konkret nəticələr çıxarmaq üçün ayrı-ayrı tədqiqatçıların fikirlərinə nəzər salaq.

İngilis dilinin tədqiqatçılarından O.Yespersen “Qrammatikanın fəlsəfəsi” adlı əsərində sualı müəyyən mənada “Xahiş” adlandırır. O, qeyd edir ki, sual möhkəm əmr şəklində də ola bilər. Müəllifə görə, xahiş ilə sual arasında yaxınlıq olduğundan bəzən sual cümlələri əmr cümlələrinə qoşula bilər. Məsələn: “Hand me that box, will you?”- O qutunu mənə verin yaxşıdır? “Well” sualı eyni zamanda “Davam edin” və ya “Danışın” əmrini bildirir.

Yeri gəlmişkən, R.L. Reinqand “İngilis dilində sual cümlələri” əsərində O.Jespersenin sual cümlələri haqqında fikrindən danışaraq qeyd edir ki, O.Jespersenin sual cümlələrini “həll edilməli olan şübhələrlə” səhv salmışdır. Əslində O.Jespersen sualı “şübhə” yox, “istək” adlandırır. O, sözügedən əsərdə yazır ki, “sual danışanın şüurunda yaranan şübhələri müəyyən etmək (həll etmək) tələbidir” (“natiqin şüurunda bəzi şübhələrin aradan qaldırılması xahişi”). ideya irəli sürülür.

S. O. Kerm “The Grammar of English Language” əsərində sual cümlələrinin sual ifadə etdiyini göstərir.

Krayzinqa sual cümlələrini məlumat almaq üçün və ya müəyyən şübhəni həll etmək üçün ifadə olunan xahiş, arzu hesab edir. (An interrogative sentence expressing a desire for information or the solution of a doubt)

Rus dilçilərindən prof. A.M.Peşkovski göstərir ki, sual cümləsinin məqsədi danışana məlum olmayan bir şey haqqında xəbər verməyə onun sualına cavab verməyə müsaibə təhrik etməkdən ibarətdir

Prof. V.A.Boqoroditski “Rus dili qrammatikasının ümumi kursu” əsərində sualın meydana gəlməsi üçün əsas şərt olaraq cümlədə fikrin bir üzvünün məlum olmasını götürür.

Qeyd etmək lazımdır ki, prof V.A.Boqorotskinin sual cümlələri haqqında söylədiyi həmin fikir həm əvəzlikli, həm də əvəzliksiz sual cümlələri üçün özünü tam doğruldu.

A. A. Şahmatov sual cümlələrinin kommunikativ funksiyasından danışarkən qeyd edir ki, sual həm də kommunikativ hesab edilməlidir. Çünki danışanın şüurunda müəyyən fikirlərin əlaqəsini formalaşdıran müşahidələrdən biridir. Natiq

həmsöhbətdən bu əlaqələrin həqiqiliyini təsdiq edən və ya təkzib edən cavab gözləyir .

A.A.Şaxmatovun sual cümlələrinə verdiyi bu izah əvəzliksiz sual cümlələrinə aid ola bilər. Çünki belə cümlələrdə doğrudan da danışan müəyyən anlayışlara malik olur və onların həqiqiliyi haqqında müsahibindən təsdiq və ya inkar cavab gözləyir. “Hara gedirsiniz” kimi əvəzlikli sual cümlələrinə həmin fikrin tətbiqi mümkün deyil. Belə cümlələrdə danışan təsdiq və ya inkar cavab deyil, ona məlum olmayan bir fikrin haqqında konkret məlumat almaq istəyir.

A.N.Qvozdyev göstərir ki, sual cümlələri dialoqlar üçün xarakterikdir. Sual müsahibdən cavab gözləyir və onunla tamamlanır

SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşr etdirdiyi “Rus dilinin qrammatikası” əsərində sual cümləsinin intonasiya, eləcə də xüsusi sözlər və ya sözlərin düzülüşü vasitəsilə danışanın müsahibindən müəyyən bir şeyi öyrənmək məqsədilə işləndiyi qeyd edilir.

A.N.Nurmaxanova “Türk dillərində sual cümlələrinin növləri” adlı əsərində sual cümləsindən bəhs edərkən göstərir ki, sual cümləsinin nitqdəki funksiyası müsahibdən nəyisə öyrənmək və ya nəyisə dəqiqləşdirməkdən ibarətdir [22, s.54].

Baxdığımız bir çox nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, sual cümlələrinə verdiyimiz tərif yalnız həqiqi suallara aiddir. Sual cümlələrinin ifadə məqsədinə görə növlərindən olan ritorik və təhrikedici suallar həmin təriflərdə öz əksini tapmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sual cümlələri haqqında yürüdülmən fikirlər bu növ cümlələrə xas olan əsas iki cəhəti özündə cəmləşdirir:

1. Müəyyən məqsədlə yönəldilmiş sorğu;
2. Müsahibin bu sorğuya cavab verməyə təhrik edilməsi

Sual bilavasitə cavabla əlaqədardır və bu əlaqə heç şübhəsiz ki, dialektik vəhdət təşkil edir.

Məsələnin qoyuluşuna bu şəkildə yanaşdıqda aydın olur ki, dillə təfəkkür şübhə yox ki, bir-biri ilə əlaqədardır, bununla belə, onları eyniləşdirmək olmaz. Dil səslərə, sözlərə və cümlələrə, təfəkkür isə anlayışlara, məhfumlara və hökmlərə

əsaslanır. Məhfumlar sözlərdə, hökmlər də öz növbəsində cümlələrdə təzahür etdiyi üçün qrammatik və məntiqi kateqoriyalar da bir-birilə əlaqədar olur.

Akademik V.V.Vinoqradov göstərir ki, dillə təfəkkürün vəhdəti nəzəriyyəsi məntiqi və sintaktik kateqoriyaların da əlaqədar olmasını əsaslandırmağa və təsdiq etməyə tutarlı sübutlar verir [9, s.65].

Məntiqi forma olan hökmün təhlili ümumi dilçiliyin cümlə haqqında olan elmi nəticələrinə əsaslanmadan mümkün olmadığı kimi, fikrin ifadə forması olan cümlənin təhlili də məntiqin elmi nəticələrinə əsaslanmadan mümkün olmaz.

İstər məntiqşünaslar, istərsə də dilçilər arasında sualla hökmün əlaqəsi bu vaxta qədər qəti şəkildə həll edilib vahid bir fikir əldə olunmamışdır.

Akademik V.V.Vinoqradov belə fikir aydınlığının mövcud olmasının səbəbini həmin məsələnin məntiqçilər və filosoflar tərəfindən kifayət qədər tədqiq edilməməsində və eləcə də cümlənin bütün müxtəlifliklərinin ən dəqiq qrammatik izahının olmamasında görür.

Fikrimizcə, V.V.Vinoqradov bu qənaətdə haqlıdır. Bununla belə, məntiqşünaslığa və dilçiliyə aid mövcud ədəbiyyat sübut edir ki, həmin sahədə istər məntiqşünaslar, istər dilçilər bir sıra tədqiqat işləri aparmış və müəyyən fikirlə söyləmişlər. Bu mülahizələrdən bəzilərini nəzərdən keçirib konkret nəticələrə gəlmək, heç şübhəsiz ki, tədqiqatımız üçün faydalı ola bilər.

Məntiqşünaslardan M.N.Alekseyev, A.A.Korçaqin, V.P.Xvorov, V.Çernokozova elə hesab edirdilər ki, sual cümlələri hökm ifadə etmir. Başqa qrup məntiqşünasların nöqtəyi-nəzəri sual cümlələrinin hökm ifadə etdiyini təsdiq edir. Məsələn, Q.V.Kolşanski sual cümlələrinə hökmün xüsusi bir forması kimi baxır. Müəllif qeyd edir ki, sual cümlələrində nisbətən bitmiş fikir olduğu və ona müəyyən cavab verildiyi üçün hökm ifadə edir.

Bütün cümlələri növündən aslı olmayaraq hökmlə eyniləşdirmək mövqeyində duran müəlliflərdən biri də V.N.Morozdur. Müəllif heç bir sərhəd qoymadan sual strukturu ilə söz strukturu arasında fərq olmadığı ideyasını irəli sürür və deyir ki, bütün cümlələrin hökmlərdən ibarət olmamasını hesab etmək səhvdir .

N.İ.Jinkin “Sual və sual cümləsi” məqaləsində hökmlə sualın əlaqəsinə çox ehtiyatla yanaşaraq konkret fikir söyləməkdən çəkinmişdir. Müəllif həmin məsələdən danışarkən fikrini əsasən bir müddə ətrafında dolandırır və göstərir ki, nəqli cümlələrdə olduğu kimi sual cümləsində də hökm mövcuddur.

Bizcə sual cümlələrində hökmün mövcudluğu ilə sual cümlələrinin hökm ifadə etməsi müddəaları bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Əlbəttə, hər bir sualda müəyyən hökm mövcud olur. Sual məhz məlum olan hökmlər əsasında qurulur. Lakin cümlədə verilən sual özü hökm ifadə edirmi? Sualına N.İ.Jinkin aydın cavab vermir.

Məlumdur ki, məntiqi hökm ya bir şeyi təsdiq edir, ya da onu inkar edir. Daha doğrusu hökm müəyyən həqiqəti əks etdirir. Bu nöqteyi nəzərdən fikrin bir forması kimi sualın nəqli cümlələrə xas olan səviyyədə hökm ifadə etdiyini söyləmək doğru olmaz. Çünki sualda hələ müəyyən edilməmiş həqiqət haqqında soruşulur.

“Siz nə edirsiniz” sualında “Mən kitab oxuyuram” cavabındakı kimi real həqiqət təsdiqlənmədiyi üçün cümlə bütövlükdə hökm ifadə etməmişdir. Bununla belə, demək olmaz ki, “Siz nə edirsiniz?” sual cümləsində heç bir hökm mövcud deyil. Burada müəyyən hökmlər var. Onlardan biri müsahibin nə isə etdiyini danışana məlum olmasıdır. Həmin sual ilkdanışan “Siz nə edirsiniz” təsdiq hökmünü müsahibinə çatdırır, təkcə görülən işin nə olması sual mövzusu olaraq qalır. Bu da cavabda öz həllini tapa bilər. Başqa sözlə, sual cümləsində müəyyən həqiqət haqqında soruşdurulmuşdur, cümlə bütövlükdə isə hökm ifadə etməmişdir.

A.O.Filippov da sual cümlələrinin hökm ifadə etməsi ideyasına tərəfdar çıxır və təsdiq edir ki, sual cümləsi məlum olmayan bir element haqqında hökm verir .

P.V.Tavanets sual ilə hökmün əlaqəsi məsələsində fərqli mövqe tutur. O, göstərir ki, sualda hadisə və predmetlərin xarakteristikası, bir-birilə əlaqəsi və əlamətləri verilmədiyi üçün cümlədə hökmün üzvlərindən biri olmur. Sual heç bir məsələni həll etmir, yalnız məsələnin həllini qarşıya qoyur.

P.V.Kopnin hökmün müxtəlifliklərindən danışarkən üç növün adını çəkir: hökm-məlumat, hökm-sual, hökm-təhrik.

Müəllif göstərir ki, həmin növlər nəqli, sual və əmr cümlələrinə də uyğun gəlir. B.A.Əhmədov sualın hökm ilə əlaqəsindən danışarkən P.V.Kopninin həmin ideyasına tərəfdar çıxır və göstərir ki, hər bir sualın əsasını hökm təşkil edir. P.V.Kopnin və B.A.Əhmədov sualın hökmə aid olduğunu iddia etməklə bərabər hökm sualın hökm-məlumat ilə eynilik təşkil etmədiyini söyləyirlər.

Sual ilə hökm arasında müəyən fərqli xüsusiyyətlərlə yanaşı onların arasında bir sıra ümumi cəhətlər də mövcuddur.

P.V.Tavanets sual ilə hökmə xas olan ümumi cəhətlərin konkret olaraq aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

1. Sual da, hökm də öz ifadəsini yalnız cümlədə tapır və insanlar arasında əlaqə vasitəsi olmağa eyni dərəcədə xidmət edir.
2. Sual predmet xasiyyətinə malikdir (hər hansı sualda haqqında soruşulan predmet göstərilir)
3. Hər bir sual ya düzgün ya da yanlış ola bilər [28, s.120].

L.R.Reynqand neytral əvəzlikli və əvəzliksiz sual cümlələrinin hökm ifadə etmədiyini söyləməklə yanaşı təsdiq edir ki, növündən asılı olmayaraq bütün suallarda qapalı şəkildə irəlicədən verilmiş hökm olur və sual öz təşkkülünü həmin hökmdən tapır. Məsələn: When he will come?-sualının məzmununda onun haçansa gələcəyi hökmü qapalı şəkildə verilmiş olur.

Əlbəttə, müəllif belə bir nəticəyə gəlməkdə haqlıdır. Lakin L.R.Reynqandın həmin nəticəsi heç də “sual cümlələri hökm ifadə edir” deyən müəlliflərin fikirlərinin təsdiq edilməsi demək deyildir. Bütün sual cümlələrində qapalı şəkildə hökm olur, lakin sual cümlələrinin bir qismi-neytral suallar bütövlükdə hökm ifadə etmir. L.R.Reynqandın son nəticəsi belədir.

Akademik V.V.Vinoqradov sual cümlələri ilə məntiqi hökmün əlaqəsi haqqında bəzi məntiqşünas və dilçilərin fikirlərinə yekun vuraraq bir sıra cümlələrin vəzifəsinin hökm ifadə etməkdən ibarət olmadığı, fikrin xüsusi forması kimi sual və ya təhrik ifadə etdiyi nəticəsini çıxarır.

Əsl həqiqətdə sual cümlələrinin hökm ifadə edib etməməsi fikrini irəli sürmək bu cümlələrin növ xüsusiyyətini müəyyənləşdirdikdən sonra mümkün ola bilər. Bir

sıra sual cümlələrinin məntiqi hökm ifadə etdiyini tərəddüdsüz demək olar. Məsələn: “To be, or not to be, that is the question: Whether 'tis nobler in the mind to suffer”. Şeksprin dünyaca məşhur sualı olan “to be or not to be” sualı ritorik sualdır. Burada fikir əslində aydındır. Ölmək və ya yaşamaq uğrunda daim mübarizə gedir, nəyin qalib gələcəyi məlum deyil.

Belə nəticəyə gəlirik ki, rus dilinin qrammatikasında sual cümlələrinin tərfi, istinad etdiyimiz digər mənbələrdə olduğu kimi, yalnız real suallara aiddir. “İlk növbədə, müsahibə götürən şəxs konkret əsər, obyekt, hadisə, şəxs və obyektiv reallığın digər sahələri haqqında müəyyən məlumatla malik olmalı, fikirləri dəqiqləşdirməlidir və s. Cavab almaq üçün istifadə olunan sorğu cümlələri ilə yanaşı, bir sıra başqa niyyətləri ifadə edən cümlələrə də rast gəlmək olar. Bu sual cümlələri heç bir sual və ya əlavə izahat tələb etmir.

“Belə cümlələr əsasən poetik xarakter daşıyır, ona görə də yalnız bu və ya digər şəkildə oxucuya emosional təsir göstərmək üçün istifadə olunur. Başqa sözlə desək, bu növ sual cümləsində məqsəd onda ifadə olunan fikrin mövcudluğunu, ona münasibətin düzgünlüyünü təsdiq etmək, möhkəmləndirmək və çatdırmaqdan ibarətdir”

R ritorik sualların hökm ifadə etdiyini P.S.Popov, V.V.Vinoqradov, P.V.Tavanets, L.R.Reynqand, İ.R.Qalperin və bir çox başqa müəlliflər də təsdiq edirlər. Məsələn, prof. P.R.Qalperin göstərir ki, sintaktik cəhətdən sual forması almış ritorik suala cümlələri əslində sual deyil, təsdiq bildirir.

“R ritorik sual cümlələrinin intonasiyası” kitabının müəllifi G. M. Levitova müəyyən etmişdir ki, sintaktik baxımdan sual formasında olan ritorik sual cümlələri daha dərin təsir, bəzən isə dərin mənaları ifadə etmək üçün xüsusi üslub vasitəsi kimi istifadə olunur. G. M. Levitovanın irəli sürdüyü bu fikri onun ritorik sual cümlələrinin intonasiyasını öyrənməsinin nəticələri də təsdiq edir.

R ritorik sual cümlələrindən fərqli olaraq neytral əvəzlikli və əvəzliksiz həqiqi sual cümlələri hökm ifadə etmir.

“Where he lives?” sualını “He lives in Baku” cavabı ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, birinci cümlədə onun hardasa yaşadığı barədə hökm var, lakin konkret bir yerdə yaşaması haqqında hökm yoxdur, çünki predikat məlum deyil.

G.P. Torsuyev intonasiyaya görə sual cümləsinin beş formasını ayırır: o göstərir ki, ümumi sorğu cümləsi iki formada olur:

1) söz sırasını dəyişmiş ümumi sorğu cümlələri (hazır), söz sırasını dəyişmiş ümumi sorğu cümlələri (s. hazırsınız). Daha sonra o, intonasiyaya görə qurulan cümlələrin başqa növlərini (xüsusi, ayrı, seçmə, təkrar) göstərir .

Bütün bu qeyd etdiklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, sual cümlələri ilk növbədə cavab almaq məqsədilə istifadə olunsa da, onun hökm ifadə etmək və müsahibi bir işin görülməsinə təhrik etmək funksiyası da vardır. Sual cümləsinin hökm ifadə edib etmədiyini isə onun növünü müəyyənləşdirdikdən sonra bilmək olar.

Cavab almaq məqsədilə istifadə olunan həqiqi suallarda qapalı şəkildə müəyyən hökmlər verilir və bu suallar həmin hökmlər üzərində qurulur, lakin onlar bütövlükdə hökm ifadə edə bilmir. Lakin ritorik suallar formaca sual cümləsi kimi olsa da, əslində hökm ifadə edə bilirlər.

Kommunikativ proses dil vasitəsinin yalnız məlumatvericilik və məlumatlılıq vəzifəsini icra etməklə məhdudlaşıb qalmır. Ünsiyyətin tamamlanması üçün polikommunikativ funksiyadan təfəkkürün bütün idrakı sahələrinin ehtiyacını ödəmək üçün istifadə etmək zərurəti yaranır. Obyektiv realıq çoxsahəli olduğu üçün onun dərkə də struktur-semantik model cəhətdən rəngarəng şəkildə təzahür edir.

Kommunikativ baxımdan sual cümləsi nəqli, əmr və nida cümlələrinə qarşı qoyulur. Sual cümləsi ünsiyyətdə istifadə tarixi və aktivlik dərəcəsinə görə nisbətən nəqli cümləyə yaxındır. İstər geniş işlənmə qabiliyyətinə, istər ifadə vasitələrinin rəngarəngliyinə görə, nəqli cümlə ilə analogi oxşarlıq təşkil edir.

Məlumatı verən (birinci şəxs) qeyri-müəyyən, yarımçıq, natamam danışdıqda təfəkkürdəki informasiya çatışmazlığını bütövləmək məqsədilə suala ehtiyac

yanarır. Hər hansı informasiyanın müəyyən hissəsinə aid cavab zərurəti mövqeyində duran sual cümləsi məzmun və məqsədinə görə zəngindir.

Sual cümlələrinin tarixən necə inkişaf etdiyini materiallar əsasında izlədiyimiz zaman məlum olur ki, sual cümlələri müxtəlif üsullar və ya vasitələrlə ifadə edilmişdir.

Sual cümlələri cümlədən sonra ünsiyyətdə geniş istifadə olunan cümlə növüdür. Xüsusilə, sual cümləsi şifahi nitqdə ifadə məqsədinin həcmnin semantik çoxşaxəliliyi baxımından fəallıq dərəcəsinə görə fərqlənir. İntonasiyaların müxtəlifliyini və qrammatik xüsusiyyətlərin zənginliyini bir-biri ilə sıx bağlı olan üç mühüm əlamətə bölmək olar:

- I. Sual cümlələrinin qrammatik quruluşuna görə növləri
- II. İfadə məqsədinə görə sual cümlələrinin növləri
- III. Sual cümlələrinin ümumi xarakterinə görə növləri

Suallar ünsiyyət prosesinin məqsədinə görə fərqlənir. Sual bəzən bütövlükdə ifadə olunan fikrə, bəzən də onun bir hissəsinə aiddir; bəzən sual iki rəydən hansının düzgün olduğunu müəyyən etmək üçün, bəzən isə danışanın şübhələrini aydınlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Müvafiq olaraq, ingilis dilində suallar aşağıdakı dörd alt qrupa bölünür:

1. Ümumi suallar
2. Xüsusi suallar
3. Alternativ suallar
4. Ayrıcı suallar

Cümlənin ümumi məzmununa verilən suala ümumi sual cümləsi deyilir. Ümumi sual cümlələri cümlənin baş hissələri arasında əlaqəni ifadə edir. Belə sual cümlələri müəyyən məlumatın təsdiqindən (bəli) və ya inkarından (xeyr) ibarət cavab tələb edir. Dilçilər ümumi suallara qısa cavabın məzmununa uyğun olaraq belə sualları verirlər. “yes, no question” adlandırırlar.

Bu məktubu başa düşürsən? Mesajı əsas mənada to be və ya to have felləri ilə ifadə olunan sual cümlələrində bu fellər prinsipdən əvvəl gəlir: Is he in Rome now?

Onun bacısı var? To have feli ilə ifadə olunan cümlələrin sual forması da to do köməkçi feli ilə düzəlir: Do you have a car?

Əgər xəbər indiki və keçmiş qeyri-müəyyən formalarda işlənirsə, bu cümlənin ümumi sualı mövzudan əvvəl to do köməkçi feli qoyularaq düzəlir. Baş fel tabeliyindən sonra to iştirakçısı şəklində işlənir; ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin mövqeyi dəyişmir: Does Ben work? Did you like the film? Əgər xəbərin tərkibində iki köməkçi feil varsa, ümumi sual cümləsində yalnız birinci köməkçi feil mövzudan əvvəl gəlir: Will she be offered this job? Ümumi suallar qısa formada ola bilər, lakin iki sözdən ibarətdir: Can you? Does he? [15, s. 213]

İngilis dilində ümumi xarakterli sual cümlələri iki yolla düzəlir: cümlənin əvvəlində köməkçi və modal feillər, cümlədəki sözlərin sırasına uyğun olaraq. Misal üçün: Can I come too? Does he live in the village? You are going back again?

Ümumi sual cümlələrində köməkçi və modal feillərin altından xətt çəkilir. Bundan əlavə, cümlədə işlənən hər bir avtosemantik sözün altına xətt çəkilir. İlk vurğulu hecadan tutmuş son vurğulu hecaya qədər cümlənin melodik xətti iyerarxikdir. Son vurğulanmış vəziyyətdə dar bir ton diapazonu var. Səs tonunun yüksəldilməsi sual kimi cümlə yaradır. Ən maraqlısı ümumi sorğu cümlələridir. Ümumi sorğu cümləsinin bir neçə alt növü var:

1. Təsdiq xarakterli ümumi sorğu cümlələri. Belə ümumi sorğu cümlələrində söz sırası sabit qalır. Bu, sualı verən şəxs təsdiqləyici cavabı və müsahibə verənin razılığını gözlədikdə baş verir. Belə cümlələr "Beləliklə, bu" sözləri ilə işlədilir. Misal üçün: Good morning, Jim. So you are back at work? Bu cür cümlələrin sonu yüksək tonda siyasi olsa da, cümlənin məzmunu sual altındadır. Here you are. So this is your house? [7, s.184]

2. Vurğu və müzakirənin ümumi sual cümlələri. Bu tip sual cümlələri əsasən qrammatik vasitələrlə düzəlir. Köməkçi və modal feillər cümlənin əvvəlindədir. Cümlənin melodik xətti pilləlidir, lakin vurğulu heca tonun kəskin azalması ilə xarakterizə olunur. Sorry | I can't do it tonight. - Are you free tomorrow night? I'm sorry, but I hate Soso. "Would you like some soup and tea, then?"

3. Əlavə izahatlar, məlumat ehtiva edən ümumi sual cümlələri. Bu tip ümumi sual cümlələri şəxs əvəzliliklərinin köməkçi feillərlə işlənməsindən əmələ gəlir. Belə suallar tonda yüksəliş, eniş və yüksəlişlə tələffüz olunur. Məs: I've just seen John. Have you? You are late. Am I? It's your turn. Is it? [17, s.154]

4. Təkrarlanan ümumi sorğu cümlələri. Belə cümlələrdə melodik miqyasə xətti neytral ton (High Head) formasını alır. Son vurğulanan hecada ton yüksək ton səviyyəsindən dar diapazonda yüksəlir. It's raining? - 'It's raining? Will you be away? - Will I be away? [13, p.220]

5. Şübhə bildirən ümumi sual cümlələri. Bu cür təkliflərin məzmununda şübhələr, xoşagəlməz münasibətlər ifadə olunur. Belə xoşagəlməz münasibətlər cümlənin vurğu-melodik modelinin dəyişdirilməsi ilə formalaşır. Melodik miqyasda vurğulu və vurğusuz sözlər dar diapazonda aşağı ton səviyyəsində tələffüz olunur. Dar diapazonda aşağı xətti neytral tonun istiqaməti şəklində melodik şkalanın hərəkət istiqaməti. Melodik şkalanın sonu aşağıdan aşağıya qədər dar diapazonla xarakterizə olunur. I'm sorry, mother. - Do you really regret it? This bus is at five. - Are you sure? I have no idea how to get there. - Maybe you asked. [23, p.175]

6. Çağırış xarakterli ümumi sual cümlələri. Məzmun baxımından belə cümlələr antaqonizm, təsir, çağırış ifadə edir. Cümlələrin məzmununda belə semantik çarların formalaşması intonasiya vasitələrinin dəyişməsindən başlayır. Belə cümlələrdə vurğulanmış və vurğulanmamış hadisələr dar diapazonda yüksək ton səviyyəsində tələffüz olunur. Son vurğulanan hecada ton orta və ya yüksək ton səviyyəsindən qalxır və sonra aşağı düşür. Bir və ya daha çox epizod zamanı yüksəliş-düşmə baş verə bilər.

He shot an elephant. – ^Did he? It's a faster car. – But is it any ^safer? They have nowhere to live. – ^Haven't they?

İngilis dilində ümumi sual cümlələri qalxan tonlarla, xüsusi sual cümlələri isə düşən tonlarla ifadə edilir. Ümumi sual cümlələri qalxan tonlarla ifadə olunsa da, ümumi sual cümlələri yüksələn, enən, yüksələn tonlarla da ifadə edilir. Məsələn, təklif, vurğu və mübahisə xarakterli ümumi sual cümlələri yüksək tonda,

təkrarlanan ümumi sual cümlələri yüksək tonda, şübhəli ümumi sual cümlələri isə yüksək tonda ifadə edilir. Təxribat xarakterli ümumi suallar yüksələn və enən tonlarda ifadə edilir. Misal üçün: I hate cocoa – would you like a cup of tea then (təklif)

Is it raining? - Is it raining? (təkrarlanan ümumi sual)

I am sorry, Mammy. - Are you really sorry (şübhə)

He shot an elephant - Did he (çağırış)

Ümumi suallara adətən “yes” və “no” ilə başlayan qısa cavablar verilir. Qısa cavablarda “bəli” və ya “xeyr” cavablarından sonra köməkçi və ya modal feil istifadə olunur. Əgər ümumi sual cümləsi hər hansı köməkçi feil və ya modal feil ilə verilsə, cavabda eyni köməkçi feildən istifadə edilməlidir. Cavab da sual cümləsində prinsipə uyğun olaraq şəxs əvəzliyindən istifadə etməlidir. Orada qala bilərlərmə? – Bəli. / Xeyr, “Must” modal feili də yalnız “may” modal feili ilə verilən suala cavabı qadağan etmək üçün inkar edildiyi halda istifadə oluna bilər. Məsələn: Mən gəzinti çantası götürə bilərəmmi? - Yox, bacarmazsan. / Xeyr, məcbur deyilsiniz. Bundan əlavə, ümumi suallara yalnız “bəli” və ya “xeyr” cavabı verilə bilər: Can you help me? – Yes. / No. Qısa cavablarla yanaşı bu cür suallara tam cavab da verilə bilər: Are you reading now? –Yes, I'm reading now. / No, I'm not reading.

Ümumi suallar həm inkar, həm də təsdiq formalarında işlənir, bu halda onlar müəyyən dərəcədə həyəcan ifadə edir: Did she not like the movie? Ümumi sual cümlələrində söz sırası (Word order in general questions) Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilinin şifahi cümləsinin özünəməxsus sintaktik quruluşu, başqa sözlə, söz sırası var. İngilis dilində ümumi sual cümlələrinin sırası belədir: xəbərin köməkçi hissəsi (köməkçi və ya yarımköməkçi feil) + tabeli cümlə + xəbərin baş hissəsi + köməkçi üzvlər, məsələn: Məndən imtina etməyinizi xahiş edirəm. To be və to have feilləri ilə ifadə olunan ümumi suallarda sözlər aşağıdakı kimi düzülür: xəbər+mübtəda+ikinci dərəcəli üzvlər, məsələn: Is it in the pavilion?

Xüsusi sual cümlələri azalan tonla ifadə edilir. Düşən ton həm aşağıdan, həm də yuxarıdan düşür. Xüsusi sual cümlələri aşağı tonda olmadıqda, cümlənin

məzmunu ciddilik, təmkin, maraq, bəzən isə rəqabətə davamsızlıq, səbirsizlik mənalarını ifadə edir.

Məsələn: Harri çaya gəlməyəcək - kim çaya gələcək?

Xüsusi sual cümlələri yüksək tonda tələffüz olunduqda onların məzmunu maraqlı, ədəbi, işgüzar səslənir. Misal üçün: I got back yesterday - And where did you go , I wonder.

Xüsusi suallar yüksək tonda qaldırıldıqda, məzmun itələyici, həddən artıq maraqlı və şübhəli olur. Misal üçün: What have you been doing hither to.

Qalxanın yüksək tonu təkrarlanan xüsusi suallara həssasdır. Misal üçün: These flowers are for you - who is for you?

Çağırışlar, ziddiyyətlər, xüsusi suallar artan və enən tonlarla ifadə edilir. Məsələn: If Max had a game - why not ask him?

Xüsusi tədqiqat sualları aşağı qalxan tonda ifadə edilir. Misal üçün: What is your name? What is your activity? What is your nationality? and so on.

Bununla yanaşı seçmə və ayırıcı sualların özünəxas informasiya modeli vardır.

Məsələn: 'Do you 'know Englishl or French? (seçmə sual) You ' don' t take, beer do you? (ayırıcı sual)

Xüsusi sual cümlələri sual sözləri ilə əmələ gəlir. Bu tip sual cümlələrində bəzən subyekt, bəzən obyekt, bəzən predikat və s. naməlum; nəticəsi məlum olmayan həmin əşya və hadisələr, vəziyyət və hərəkətlər, əlamətlər və s. formalaşdırmaq üçün onları qeyri-müəyyən ifadə edən sual sözlərindən istifadə edir. Who wrote the music? İngilis dilində xüsusi sualları olan cümlələr adətən enən tonla tələffüz olunur. Konkret sual cümlələri alçaq tonda olmadıqda, onların mənalarına səmimiyyət, təmkin, maraq, bəzən də istəksizlik və səbirsizlik daxildir. One page is missing. - Hey? Fix them in an instant. - How? Harry doesn't drink tea. - "Someone" is coming to the river.

Xüsusi sual cümlələri yüksək düşən tonla tələffüz olunduqda onların məzmunu maraqlı, canlı, işgüzar səslənir. He went to Sirsaya on Sunday. "Why" did he not take the children with him? I bought it yesterday. - I wonder, where did you go? I saw this new music. - What shook.

Vurğu-melodik nöqteyi-nəzərdən xüsusi sual cümlələrinin bir neçə alt növü var:

1. Narazılıq və qərəzlə bağlı konkret məsələlər. Belə xüsusi sualların məzmununda narazılıq, qərəzlilik ifadə olunur. Xüsusi sualların məzmununda belə münasibətlərin ifadəsi cümlənin sarsıntı-melodik quruluşu əsasında formalaşır. Belə cümlələrdə birinci vurğulanan və vurğulanmayan hissə ən aşağı ton səviyyəsindən başlayır və sonrakı vurğulanan hissəyə doğru tədricən yüksəliş müşahidə olunur. Melodik miqyas aşağıdan yuxarıya addım-addım formaya malikdir. Son vurğu kəskin aşağı tonla xarakterizə olunur. What are you saying. Why do you need a list? I can't find the file anywhere. - What did they do with it? What should I have. - What would you prefer?

Bu melodik vəzndə yüksək qalxan tonu işlədərkən cümlənin məzmunu vurğulanır, həddindən artıq maraq, şübhə və s. What have you been doing so far? [11, s.178]

2. Laqeydliyi bildirən sorğu cümlələri. Belə xüsusi sualların məzmununda biganəlik, düşmənçilik, ifadə olunur. Cümlələrin məzmununda belə münasibətlərin formalaşması cümlələrin vurğu-melodik strukturunda baş verən intonasiya dəyişiklikləri əsasında formalaşır.

Belə cümlələrdə birinci vurğulanmış və vurğulanmamış hesa ən aşağı səviyyədən başlayır. Sonrakı vurğulanmış və vurğulanmamış vurğular əsasən dar diapazonda aşağı səviyyədə tələffüz olunur. Lakin melodik miqyas aşağı tona nisbətən yüksəlir və aşağı tonun səviyyəsinə bərabərdir. (Low Head + Down Drop) Can you lend me a little? "Why do you want that?" I lost my gloves. "How did you do that?" I did not come tonight. - why not? "Why not?"

Alçaq səviyyəli şkala ilə (Low Head) alçaq qalxan ton işləndikdə sakit, ancaq xoşagəlməyən bir münasibət ifadə olunur. I liked the new hat. –Who will pay for it? I thought he was in France. 'Where did you get this idea?

3. Tez-tez verilən xüsusi suallar. Əlavə məlumat əldə etmək və sualı aydınlaşdırmaq üçün bu tip xüsusi suallar təkrarlanır və işlənir. Belə xüsusi suallar yüksək tonda tələffüz olunur. Yuxarıdan yüksələn ton əsasən sözügedən sözlə

bağlıdır. It is ten feet long. - How much? These flowers are for you. - What are they for? I need a dose. "How much?" Təkrarlanan xüsusi suallarda bəzən söz sırası dəyişməz qalır. My knife is broken. What is broken? It must be obeyed. - What should he do?

4. Problemi ifadə edən xüsusi suallar. Belə xüsusi suallar kontekstində çağırış, ziddiyyətə görə məsuliyyətdən yayınma (antagonizm) kimi münasibətlər ifadə olunur. Xüsusi sualların məzmununda yaranan belə münasibətlər vurğu-melodik strukturun dəyişməsi əsasında formalaşır. Bu cür təkliflər yüksək səviyyəli dar diapazonlu melodik miqyasla xarakterizə olunur. Cümlənin sonu artan və enən tonla intonasiyalı (vurğulu) olur. You pay for it. "How?" Well, take a ruler. - Whose? Max will have a game. "Why don't you ask him?" I had these pains for several days. Why don't you do anything about it? [14, p.221]

Xüsusi sorğu cümlələri qrupu pilləli melodik miqyasda və aşağı qalxan tonu ilə tələffüz olunur. Bu, xüsusilə sual vermək və söhbətə başlamaq üçün nəzərdə tutulan xüsusi sorğu cümlələri üçün doğrudur. Xüsusi tədqiqat sualları.

Do you remember? Installation? nationality? where do you work ,Age? Söhbəti açmaq məqsədi ilə işlənən xüsusi suallar. He ,lo, little ,girl. What's your ,name? Bu cür cümlələr tez-tez uşaqlarla danışarkən istifadə olunur. Vurğu-melodik baxımdan seçmə sual cümlələri iki və ya daha çox sintaqmdan ibarət ola bilər. Seçim üçün təklif olunan maddələrin sayından asılıdır. Hər bir məna qrupu vurğu-melodik quruluşu ilə xarakterizə olunur. Misal üçün: 'Do you pre'fer apples / (or ,pears) / or ,plums / or ,cherries.

Təklif olunan əşya, dəqiqləşdirilməsi nəzərdə tutulan şey ikidən artıq olmazsa, bu halda sual iki hissədən ibarət olur, birinci hissə ümumi sual cümləsi olduğundan alçaq qalxan tonla, ikinci hissə isə düşən tonla tələffüz olunur. Təklif olunan əşya və dəqiqləşdirilməsi nəzərdə tutulan şey ikidən artıq olduqda, seçmə sual bir neçə sintaqmdan ibarət olur. Əvvəlinci sintaqmlar alçaq qalxan tonla, sonuncu isə alçaq düşən tonla səciyyələnir. 'Do you 'know ,English / or ,French? 'Can I 'get you a cup of ,coffee / an ice-cream / or a lemonade.

Seçilmiş empatik sualların bütün semantik qrupları yüksək tonda tələffüz olunur. Was she in the dining room the study or the kitchen?

Ayrı-ayrı sual cümlələri də iki sintaqmdan ibarətdir. Birinci sintaqm cümlə quruluşunda olduğu üçün alçaq, ikinci sintaqm isə enən və ya yüksələn tonla tələffüz olunur. Bu, danışanın cümlənin məzmununa münasibəti ilə bağlıdır. Əgər danışan danışılan cümlənin məzmununda ifadə olunan fikrin düzgünlüyünə tam əmin deyilsə, o zaman cümlənin qarşı tərəfi sakit tonda deyilir və cavabdehin cavabı gözlənilir. He's better than the sun, isn't he? - Yes, it is. "You don't drink beer, do you?" "Yes, I am." Əgər danışan ifadə edilən fikrin düzgünlüyünə tam əmindirsə, o zaman cümlənin hər iki sintaqm uyğun tonla tələffüz olunur. The Nile is the longest river in the world, isn't it? You don't do two things at the same time, do you?

Digər suallardan fərqli olaraq, ümumi və xüsusi sual cümlələri təkidli nitq üçün daha xarakterikdir. Ümumi sorğu cümlələri təkidli nitqdə əsasən iki halda işlənir. Bu zaman cümlənin vurğu-melodik strukturunda xeyli dəyişiklik baş verir.

a) Ərizəçi suala cavab vermək istəmərsə, sual təkrarlanır. Bu zaman köməkçi və ya modal feil güclü vurğu və yüksək eniş tonu ilə tələffüz olunur. Yüksək tondan sonra gələn bütün sözlər aşağı (eyni) ton səviyyəsində stress olmadan tələffüz olunur. Cümlənin məzmununda vurğu əmri var. Misal üçün Can a man do more? Will you do it again? Should he always be so lazy?

b) Ümumi sualın cavabı bir az çaşdırıcı və danışan üçün zərərlidirsə, sual təkrarlanır.

Köməkçi və modal feillər güclü vurğu və yüksək tonla tələffüz olunur. Cümlədəki qalan sözlər vurğusuzdur. Vurğusuz sözlər qalxana doğru tələffüz olunur. Cümlənin ümumi melodik orientasiyası enən və yüksələn tonlar şəklində ifadə olunur. Məs.: Was it really so interesting? Is it worth trying?

Xüsusi sorğu cümlələri də vurğulayıcı nitqdə iki məqamda istifadə olunur:

(a) Ərizəçi suala cavab vermək istəmərsə, sual təkrarlanır. Bu zaman cümlədə yalnız sual sözünün altı çəkilir və söz yüksək tonda tələffüz edilir.

Cümlənin qalan elementləri vurğu olmadan aşağı ton səviyyəsində tələffüz olunur. Misal üçün: What did he do? NecəHow did he get it?

b) təklifə verilən cavab gözlənilməz, təsirli və inandırıcı deyilsə, bu, təklifdə təkrarlanır. Burada kursivlə yazılmış söz sadəcə əvəzlilikdir. Qalan sözlər vurğusuzdur. Sual əvəzlilikləri güclü vurğu və yüksək tonla tələffüz olunur. Cümlənin ümumi melodik istiqaməti artan və enən tonlar formasını alır. Misal üçün: where have you been How many have you seen? [9, p.176]

Ümumi və qismən sorğu cümlələri kimi, müxalif (ayrılıqda) və alternativ (seçmə) sual cümlələri də xüsusi hallarda vurğulu ola bilər, o cümlədən təkidli ümumi və xüsusi sual cümlələri, müxalif (ayrı) və alternativ (seçmə) sual cümlələri də vurğulu ola bilər. xüsusi hallarda. Razılaşmayan suallar danışan ısrarlı və ya emosional yüklənmiş olduqda həlledici olur. Effektiv və qeyri-effektiv diskordant suallar arasındakı fərq səsini genişliyindədir. He's a great speaker, isn't he? (emphatic) She's a girl, isn't she? Alternativ (seçmə) suallar isə bir qayda olaraq məntiqi qarşılaşdırma hallarında emfatikləşdirilir. Did it happen on Sunday or Monday?

Alternativ suallarda ekspressivlik vurğu səs deyilən səsini diapazonunu genişləndirməklə əldə edilir [19, s. 177]. Ümumi və şəxsi suallar bəzən ritorik olur. Bu, bu suallara cavab tələb etməyəndə baş verir. Bu vəziyyətdə, onlar tonun azalması ilə tələffüz olunur və vurğulayıcı bir toqquşma ifadə edirlər:

Why don't you take a taxi? (It's a good idea to hire someone.) (of course I failed)

Sual xarakterli ifadələr adətən qəzəb, təəccüb və ya qəzəbi ifadə edir. Belə cümlələr qalxan və enən tonla tələffüz olunur. Sual nidalarında qalxan tonunun diapazonu vurğusuz nitqdən daha genişdir.

"I will go home tomorrow"! Are you going home tomorrow !? (implies you won't) "I lost money" Did you lose money? (astonishment (prejudice, astonishment))

Ümumi suallara "Bəli" və ya "Xeyr" ilə cavablar adətən azalan tonla danışılır və adətən razılaşma, vəd və ya inkarı bildirir. Yaxşısan? - Yes I am Lakin əks

cavab ifadə edildikdə, bu halda “Bəli” və ya “Xeyr” və uyğun fellər ənənə tonla tələffüz olunur:

Do you like it very much - Yes, I do. Are you doing it so well? -Yes, I am. Did you know that? - Ho I did not [29, p.179].

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, sual məqsədi ilə işlənən cümlələr eyni qrammatik quruluşa malik olsalar da, intonasiya baxımından fərqlənsələr də, yarımkommunikativ sual cümlələri kimi reallaşırlar və buna görə də müxtəlif cümlələr kimi çıxış edərək çoxlu sayda modal-məqsədi ifadə edirlər.

Xüsusi suallar iki alt qrupa bölünə bilər:

1) mübtədə və onun təsirinə aid suallar;

2) cümlənin qalan üzvlərinə aid olan suallar.

Birinci yarımqrupa daxil olan xüsusi suallarda, yəni mübtədə və onun təyini ilə bağlı suallarda, sözlər, povest cümləsində olduğu kimi, mübtədə+ xəbərlər + ikinci dərəcəli üzvləri şəklində düzülür. Məsələn: What had happened to the wild woman of the darkness?

İkinci yarımqrupa daxil olan xüsusi suallarda, yəni başqa cümlə, xəbər, tamamlıq və zərflə bağlı suallarda sözlər aşağıdakı kimi düzülür: sual əvəzliyi və ya sual zərfi + xəbərin köməkçi hissəsi (köməkçi və ya yarımköməkçi feil) + mübtədə+ xəbərin əsas hissəsi + ikinci dərəcəli üzvlər; Məsələn: Studiyaya necə gedə bilərəm? Bu yarımqrupa aid olan və ansak olmaq və ya sahib olmaq feili ilə ifadə olunan xüsusi suallarda sözlər aşağıdakı kimi düzülür: sual əvəzliyi (yaxud sual zərfi) + xəbərlər + ikinci dərəcəli üzvlər; Çantanda nə var? [6, s. 91-92] Xüsusi sual cümlələri geniş tonu ilə tələffüz olunur [1, s. 142].

Seçmə suallar (Alternativ suallar) Seçmə suallar iki fikirdən birini müəyyənləşdirmək məqsədilə işlədilən suallara deyilir. Would she never make a friendship or take an interest in something? [14, s. 226]. Seçmə suallar hər bir sümlə edə bilər, lakin seçmə sual mübtədəyə verilərsə, hər bir mübtədanın yanında köməkçi fel işlənir: Did Jane call or Anna call? - Jane var. Seçmə suallar bütöv cavab tələb edir, lakin danışqda müzakirə cavab bir sözdən ola bilər: Eviniz böyük yoxsa kiçik? - Mənim evim kiçikdir. / This is small [15, s. 214]. Seçmə sualların

intonasiyası (Alternativ sualların intonasiyası. İki hissədən ibarət olan seçmə sualların intonasiyasında iki mənə qrupu mövsud olur. Bu sümlələrdə ikinci qısa olur. Seçmə sualların birinci hissəsi qalxan, ikinci hissəyə daxil olaraq əlavə edin: ↑ çay və ya ↓ qəhvə xoşunuza gəlirmi? [1, s. 143]

Ayrı-ayrı suallar (Ayrılayıcı / Etiket Sualları). Cümlələr, deyilən məqama dair şübhələri aydınlaşdırmaq üçün verilən suallardır. Ayrı-ayrı suallar iki hissədən ibarətdir: birinci hissə povest, ikinci hissə isə qısa ümumi sual cümləsidir, yəni ikinci hissədə ümumi sualın düzəldilməsində birinci işlənən köməkçi və ya modal feil (təsdiq və ya inkar) cümlənin bəndində istifadə olunur. Birinci cümlə ikinci cümlədən vergüllə ayrılır. Ayrı bir sualın birinci hissəsi təsdiq edilərsə, ikinci hissəsi inkar edilir və ya əksinə, birinci hissəsi rədd edilərsə, ikinci hissəsi təsdiqlənir: She goes to school every day, doesn't she? She doesn't go to school every day, does she? [13, s. 94]

Əgər nəqli cümlədəki subyekt "this, that" əvəzlilikləri ilə ifadə edilərsə, onda ikinci hissədə bu cümlənin sualını düzəldəndə this, that əvəzliliklərinin əvəzinə it şəxs əvəzliyi işlənir: This is my. it, bu deyilmi? Mövzu bunlarla, həmin əvəzliliklərlə ifadə olunursa, ikinci hissə həmin cümlənin bölünməsi məsələsini düzəldəndə bu, həmin əvəzliliklərin yerinə şəxs əvəzliyindən istifadə edir: Bunlar Tomun kitablarıdır, elə deyilmi? [5, s. 111].

Əgər nəqli cümlənin mübtədası I (I) bəndi şəxs əvəzliyidirsə və "to be" feilinin forması am formasıdırsa, ikinci hissədə am forması are forması ilə əvəz olunur, lakin cümlədəki kimi qalır: Mən müəlliməm, hə? Mən tərcüməçiyəm, hə? [5, s. 101]. "Gələk" ilə başlayan cümlələrin bir-birindən ayrılması məsələsi cümlənin təsdiq və ya inkar olmasından asılı olmayaraq gələk edək ilə düzəldilir: Gedək, ya yox? - Gedək, gedək? Bəli, var ifadəsi ilə başlayan cümlələrin ayrılması məsələsini düzəldərkən ikinci hissədə belə bir prinsip işlədilmir: There is much snow, isn't there? [3, s. 85]

Əgər təsirli feilin iki tamamlığı - vasitəli və vasitəsiz tamamlığı varsa, bu zaman vasitəsiz tamamlıq vasitəli tamamlıqdan əvvəl işlənir.

Məsələn:

I have not seen the new film.

He showed me the way.

Nəqli cümlələr eyni zamanda inkar bildirən fikirləri də ifadə edirlər. Müasir ingilis dilində inkar forma “not” inkar hissəciyinin köməyi ilə düzəlir. “Not” hissəciyi cümlədə tam inkarlığı bildirir.

Məsələn: She did not quite know what to say (W.S Maugham)

I don't understand what are you talking about (W.S Maugham)

İnkarlıq həm də no, no one, nothing, nobody inkar sözləri və “never” zərfi ilə ifadə oluna bilər: He did not speak because he had nothing to say (W.S Maugham)
But if nobody spoke unless he had something to say. Kitty reflected with a smile?

Ayrı-ayrı suallarda sözlərin ardıcılığına gəlinə, bu sualların iki hissədən ibarət birinci hissəsi nəql, ikinci hissəsi isə qısa ümumi sual cümləsi formasında hazırlanır. Ayırıcı sualların intonasiyası ikihissəli sualın hər bir hissəsi ayrıca semantik qrup təşkil edir. Fərdi sualların birinci hissəsi düşən tondur, ikinci hissəsi isə qalxan tonla tələffüz edilir. She is better today, isn't she? [2, s. 165]. Çox az halda ayırıcı sualların hər iki hissəsi düşən tonla tələffüz edilir. Belə suallar cavab tələb etmir: They are very nice people, aren't they? [1, s. 144]. İngilis dilində sual cümləsinin yuxarıda sadalanan əsas növlərindən başqa digər növləri də var: ritorik suallar, nəqli suallar, qısaldı Mübtəda və onun təyininə təsdiqdə sual verərkən söz sırası nəqli cümlədə olduğu kimi qalır və “do, does, did” köməkçi feillərindən istifadə olunmur, xəbər üçüncü şəxsin təkində verilir: Who often writes me a letter?

İnkar cümlənin mövzusu və onun tərifi barədə sual verildikdə “do, et, etdi” köməkçi feillərindən istifadə olunur: Who doesn't know his right address? [9, s. 71] There is (are, was, were və s.) ifadələri ilə işlənən bütün xüsusi suallarda cümləyə və ya onun tərifinə suallar verərkən “to be” feilinin formalarından əvvəl söz gəlir. orada: What was there in yesterday's newspaper?

İngilis dilində tamlıq sualı “who” sual sözü vasitəsilə verilir. Bu sual sözü öz başına, həmçinin cümlənin əvvəlində və sonunda “to” sözü ilə işlənir.

Whom did you see at the party? Whom did you speak to? To whom did you speak to? [12, s. 99]

“ Who ” sözü təkcə müəllifin sualı deyil, həm də tamliq məsələsini qaldırarkən istifadə edilə bilər. Bu halda, “who” sual verən sözü ilə “whom” sual sözü eyni mənaya sahib olan söz olur. Kimi/kimi görmüsünüz? O, kimdən/kimdən kömək istədi? Cümlənin istənilən üzvünə sual verə bilərsiniz və konkret sual verərkən cümlənin zaman forması dəyişmir. Yəni bu cümlənin hər hansı üzvünə verilən sual həmin cümlənin xəbərinin işləndiyi zaman formasına malikdir. Ancaq bir istisna var. Yalnız cümlənin indiki zamanında “When” və “What time” sözləri ilə konkret sual verildikdə, sual keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasında verildiyi üçün cümlənin zaman forması dəyişir. Jhala has just made a cake. –What time did Jhala make a cake? I have read this book recently. – When did you read this book?

Əgər cümlənin xəbəri indiki zamandadırsa, o zaman keçmiş zaman şəkilçisi “When” və “What time” sözləri ilə xüsusi sual verilərkən istifadə olunur. Two interesting compositions have been written today.

2.2. Nitq vahidlərinin ritmik-melodik xüsusiyyətləri

İntonasiya- Bu nitqin ritmik və melodik komponentlərinin birləşməsidir: melodika, intensivlik, pauza, nitqin tempi və tembr. İntonasiyanın komponentləri sırasına daxil olan elementlər aşağıdakılardır:

- 1) Cümlə gərginliyi;
- 2) Ritm;
- 3) Temp;
- 4) Tembr.

İntonasiya elementləri:

- 1) melodiya nitq - intonasiyanın əsas komponenti, artım - cümlədəki səsin aşağı salınması (müqayisə etmə, sorğu və povest cümlələrin tələffüzü);

İntonasiyanın komponentlərindən bəhs edərkən dilçilər birincə və əsas komponent kimi melodiyanı bəhs edirlər. Düşünmək olar ki, səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi, fizioloji akustik baxımdan müəyyən enerji və onun dərəcələri ilə reallaşır. Odur ki, intonasiyanın komponentlərinin reallaşması əsasında müəyyən enerji, güc, fonasiya dərəcəsi dayanır və bu da cümlə vurğusuna sərf olunan hava axınının enerjisi, fonik nəfəs gücü ilə şərtlənir. Bu baxımdan ünsiyyət prosesində nitq səslərinin və melodiyanın dinamikliyi akustik planda onun intensivlik dərəcəsi ilə ölçülür. Perseptiv baxımdan intensivliyin artması onun eşitmə orqanlarına təsirini də artırır. Belə ki, rabitəli nitqdə melodiyanın təzahürü, hərəkəti cümlə vurğusunun intensivliyi, dinamikliyi ilə reallaşır. Odur ki, cümlə vurğusunda baş verən dəyişiklik melodik strukturda dəyişikliyə gətirib çıxarır. Məsələn: 'Don't call, Jack (xıtab). 'Don't call, Jack (tamamlıq)

2) ritmi nitq - stresli və sarsılmaz, uzun və qısa hecaların müntəzəm təkrarlanması. Nitq ritmi poetik və nəsr əsərlərinin tərtibinə xidmət edir;

3) həcmi nitq - nitq nitqinin gücü və ya zəifliyi (mitinqdə və otaqda fərqli nitq intensivliyi);

4) tempi nitq - tələffüz sürəti (səslər, hecalar, sözlər), nitqin sürəti, nitqin vaxtında müddəti (məsələn, nitqin sonuna, nitqin sürəti yavaşlayır)

ikincil məlumatları ehtiva edən seqmentlər tez tələffüz olunur, informativ mənada əhəmiyyətli seqmentlər yavaş hərəkətlə elan olunur

5) tembr nitq - emosional ifadəli çalarlarını (məsələn, inamsızlıq intonasiyası, oynaq intonasiya və s.) çatdıran nitqin səs rənglənməsi.

İngilis ritminin əsas qaydaları :

1.Vurğu olunanlar arasında müdaxilə olunmayan hecaların sayı nə qədər çox olarsa, bir o qədər tez tələffüz olunur.

2.İlkin başlanğıcsız hecalar həmişə çox sürətlə tələffüz olunur.

3.İkiqat vurğulu sözlər, başqa bir güclü vurğulanmış hecadan əvvəl ilk stresini itirə bilər və ya başqa bir güclü vurğulanmış hecadan sonra ikinci vurğusunu itirə bilər.

4.Sözsüz hecalardan əvvəl və ya onların arasında istifadə edildikdə birləşmələr ikiqat vurğuya malikdirlər. Vurğulu hecadan əvvəl birləşmələr ilk stressi itirir. İlk hecada vurğulanan isimlərdən əvvəl atribut kimi istifadə edildikdə, stress birləşmənin birinci elementinə düşür.

5.İki isim birlikdə meydana gəldikdə, birincisi nisbətən istifadə olunur, ikincisi vurğulanmır (film ulduzu). Ancaq ikinci isim polisillabikdirsə, vurğulanmalıdır .

İngilis dilinin rabitəli nitqdə cümlə vurğusu statik və kinetik vurğular formasında reallaşır. Statik vurğu melodik şkalaları formalaşdırır, kinetik cümlə vurğusu nüvə də ton vahidi kimi çıxış edir və cümlələrin kommunikativ tipini müəyyənləşdirir.

Funksional planda ingilis dili cümlə vurğusu rabitəli nitqdə sintaktik, sintaqmatik, ritmik, emfatik və kontrastiv (məntiqi) vurğu növləri ilə reallaşır.

Sintaktik vurğu cümlədə bütün sözlərin deyil, leksik-semantik mənası və sintaktik funksiyası olan sözlərin söyləmədə reallaşmasını nəzərdə tutur. Funksional sözlər vurğu qəbul etmir, onlar leksik-semantik sözlərlə bitişik şəkildə reallaşır.

Sintaqmatik vurğu sintaqmlar (intonasiya qrupları) daxilində sonuncu mənalı vahidin artikulyator-akustik baxımdan gücləndirilməsi ilə reallaşır. Ritmik vurğu bir vurğulu leksik-semantik vahidin və onun ətrafında gələn funksional sözlərin irliyindən formalaşır və sintaqm daxilində statik vurğu ilə reallaşır.

Söz vurğusu:

Bir sözündəki vurğu barədə danışsaq, 'vurğu' sözünü heca vəzifə kimi təyin edirik. Əlbətdə ki, artım uzunluq, səs yüksəkliyi, səs hərəkəti və ya bu cəhətlərin birləşməsi kimi bir neçə fonetik faktordan qaynaqlana bilər:

1. daha uzun,
2. daha yüksək bir sahəyə malikdir
3. qonşu saitlərdən keyfiyyətə fərqli sait ehtiva edir.

Temp (müddət) - natiqin fərdi xüsusiyyətlərindən, tələffüz üslubundan asılı olan nitqin müəyyən seqmentlərinin tələffüz sürətidir. İntonasiyanın digər komponentləri kimi temp də məlumatın ötürülməsində mühüm rol oynayır:

Nitq hissələrinin (sintaqma, ifadələr, həddən artıq söz vahidləri, sətirlər, stenzalar) formalaşmasında struktur rolunu yerinə yetirir. Nitq vahidlərinin başlanğıcı və sonu ümumiyyətlə nitqin yavaşlaması ilə xarakterizə olunur. Temp (daha tez-tez yavaş hərəkət) köməyi ilə bəyanatın ən vacib bölmələri vurğulanır. Emosional olaraq modal məlumat ötürür. Duygusal nitq tempi sürətlənmə və ya yavaşlamağa doğru bir sapma ilə xarakterizə olunur. Məsələn, kədər, qorxu, laqeydlik ifadəsi kədər, hörmətsizlik ifadəsindən daha yüksək sürətlə xarakterizə olunur. Təmkinli duyğuları ifadə edən ifadələr yavaşlayır, maneəsiz - sürətlənir.

Ritm (templə yaxından əlaqəlidir) - vurulmuş hecaların daha az və ya bərabər olmayan vaxt intervallarında təkrarlanması. Temp və ritm intonasiyanın müvəqqəti (müvəqqəti) komponentləridir. Ritm, məna ilə fərqlənən sözlərin hecalarının nitqdə nisbətən bərabər zaman intervalları, ritmik qrupları təcrid etməsi, ifa etmələri ilə meydana çıxması ilə əldə edilir. Ritmin təşkilədiçi funksiyası təkcə zamanın fasiləsini nisbətən bərabər vaxt seqmentlərinə bölmək qabiliyyətində deyil, eyni zamanda kiçik ritm vahidlərini (ritm qruplarını) daha böyüklərinə → sintaqmalara, ifadələrə çevirə bilməkdə də özünü göstərir.

Tembr - səsə xüsusi rənglənməsi, danışanın emosional-ifadəli münasibəti. Fiziki baxımdan, bir tembr müxtəlif tezliklərin salınmasıdır və müəyyən bir ton təşkil edir. Nitqdə tembr iki funksiyanı yerinə yetirir: dinamikləri bir-birindən ayırmağı mümkün edir və natiqin emosional vəziyyətinin göstəricisi kimi çıxış edir, bunun sayəsində bəyanat zəruri emosional rəng alır.

İntonasiyanın təbii bir dildə necə işlədiyini göstərmək üçün onun mənalarını nəzərdən keçiririk:

1) intonasiya nitqin cümlələrə bölünməsi vasitəsidir. Bu, bizim dövrümüzdə radio və televiziyanın inkişafı sayəsində çox böyük rol oynayan mütaliədə xüsusilə vacibdir. Bu yazı və intonasiya ilə durğu işarələri arasındakı əlaqənin vacibliyini ifadə edir.

2) İntonasiya cümlələrin kommunikativ növlərini ayırmaqda iştirak edir, bəzən sözdə ümumi sualın yeganə vasitəsi olur (John going work. John going work?).

3) Təklifin faktiki bölgüsü ilə bağlı da eyni sözləri demək olar. Beləliklə, John sözünün və ya work sözünün məntiqi vurğusunun vurğusundan asılı olaraq, onlardan biri və ya digəri bu (mövzu) haqqında məlumat verilmiş yenisini (qabarını) göstərəcəkdir. Buna görə, birinci vəziyyətdə, cümlə Johnun olduğunu və başqa birinin işə getməyəcəyini, ikincisində isə işə getdiyini və başqa bir yerdə olmadığını ifadə edəcəkdir.

4) yalnız intonasiya, məna ilə müəyyən edilən və cümlə üzvünün ifadəsi ilə əlaqəli olan sintaqmalara bölünmədir.

5) müəyyən bir nitq seqmentinin sonlu və ya sonlu olmayan sintagma olub olmadığını göstərən intonasiya qeydləri.

İntonasiyanın komponentlərindən olan cümlə gərginliyi daha çox sözün gücü, səslərin uzanması ilə həyata keçirilir. Emfatik olaraq vurğulanan hecalar daha görkəmli olur və işsiz stressli hecalardan daha uzun olur. Bu ikiqat stres işarələri ilə göstərilir. Ritm- müəyyən fasilələrlə vurğulanmış hecaların müntəzəm təkrarlanmasıdır. İngilis dili ritminin xarakterik xüsusiyyətləri bunlardır:

Stressli hecaların təkrarlanmasının müntəzəmliyi hər bir ritm qrupunun içindəki sarsılmamış hecaların sayından asılı olmayaraq, eyni vaxtda bir məna qrupunda tələffüzünə səbəb olur.

Stressli və sarsılmamış hecaların bir-birini əvəz etməsi ritmin söz stresinə və cümlə-stressə təsiri ilə nəticələnir.

Vurğulanan hecalar olduğu kimi bir mənada bir qrupda bir çox ritmik qrup var. Ritmik qruplar iki növ ola bilər:

a) “Enclitics” - əvvəlcədən vurğulanmış hecaya yapışmayan bir hecanın bəğlandığı ritmik qrup.

b) “Proclitics” - bir vurğulanmamış hecanın vurğulanan hecaya yapışdığı ritmik qrup.

İngilis nitq ritmini əldə etmək üçün bunlara əməl etmək lazımdır:

1) intonasiya qruplarına;

2) ritmik qruplara;

3) sait ilə başlayan sözləri əvvəlki sözlərlə əlaqələndirərək;

4) işlənmemiş sözləri və hecaları zəiflədərək;

5) vurğulanmış hecaların mütəmadi olaraq bir intonasiya qrupu daxilində olmasını təmin edərək

Pertseptual səviyyədə cümlə intonasiyası dörd komponentdən ibarət olur: ünsiyyət baxımından müvafiq dəyişikliklər: səs səsi və ya nitq melodiyası; sözləri və ya onların vurğu; nitqin tempi (dərəcəsi), ritmi və fasiləsi və səsli ağac, bu mürəkkəb vəhdət cümlənin düzgün qrammatik quruluşu və leksik tərkibi, natiqin və ya yazıçının düşüncələri, duyğuları, hissləri adekvat şəkildə ifadə edilməsinə xidmət edir. gerçəkliyə və cümlənin məzmununa münasibət. Bir cümlə intonasiyasının bu tərif, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, xarici dilçilərin əksəriyyətinin verdiyi tərifdən köklü şəkildə fərqlənir; tərkib hissələrindən yalnız birinə intonasiyanı azaltmaq, səs sahəsindəki dəyişikliklər.

Ancaq bəzi xarici dilçilər son əsərlərində cümlə intonasiyasını həm də səs dəyişikliyindən başqa bir şey kimi təyin etməyə başlayırlar.

L.S. Hultzen 1964-cü ildə Danial Cons-un xatirəsinə həsr olunmuş "Grammatical Intonation" jurnalında dərc olunmuş məqaləsində "Mən "intonasiya" terminini həmişəkindən bir qədər fərqli şəkildə istifadə edirəm" deyə yazdı. İntonasiya vurğu nümunəsidir; vurğu nisbi səsin, hündürlüyün (bəzi sistemlərdə gərginlik) və "uzunluğun" cəmidir. Çünki səs dəyişikliyi ilə intonasiyanı eyni və ya açıq olmayan şəkildə, hərflərin digər super seqmental xüsusiyyətləri ilə ayrılmaz əlaqəsini tanıyanlardır. Cümlənin, cümlə intonasiyasının iki tərif əsasən terminoloji cəhətdən fərqlənir. Bunları aşağıdakı üç yoldan biri ilə asanlıqla uzlaşdırmaq olar:

1) Hər dəfə istifadə etmək və uyğunlaşdırmaqla, intonasiya termini həm dar mənada (meydan dəyişikliyi, nitq melodiyası) və geniş mənada (dörd komponentin mürəkkəb birliyi) istifadə olunur

2) Terminin dar mənada istifadəsindən tamamilə imtina etmək və onu nitq melodiyası, intonasiyanın səs (əsas tezlik) komponenti kimi terminlərlə əvəz etmək.

3) İntonasiyanın termini dörd mənada vahid bir kompleks kimi, yəni prosodik olaraq, cümlələrin xüsusiyyətləri, məsələn, prosod kimi əvəz edilməsi üçün xüsusi bir termin tətbiq etməklə.

İntonasiyanın dörd komponenti bir yerdə işləməsinə və onlardan heç biri digərlərindən ayrılı bilməz və ya həqiqi nitqdə digərlərindən ayrılı bilməməsinə baxmayaraq, təhlil məqsədləri üçün hər bir komponenti ayırmaq mümkündür. Sonra intonasiyanın fərdi bir hissəsinin digərlərindən ayrılmaz olsa da, xüsusi bir funksiya yerinə yetirdiyi və bütün bu intonasiyanın bu və ya digər funksiyasının bütövlükdə həyata keçirilməsində çox vacib olduğu, digər hissələrinin isə alt və köməkçi bir hissə rol oynadığı görülməkdir. Ümumiyyətlə, bütövlükdə intonasiya və heç olmasa onun bəzi hissələri digər üç fonetik və fonoloji vahidlər tərəfindən yerinə yetirilən eyni üç funksiyayı yerinə yetirir.

Nitq melodiyasının üç komponentini təhlil edərkən bir cümlə içərisində səs dəyişikliyinə rolunu və sonundakı rolunu ayırmaq lazımdır. Bütün cümlənin içərisindəki intonasiyanın sazlama komponentinin konstitusional funksiyası bu tədris hecasının (yəni səsli elementlərin) müəyyən bir sətirə malik olması və onsuz mövcud ola bilməməsi ilə özünü göstərir. Eyni zamanda, meydançanın bu təsisçi funksiyası həm cümlə daxilində, həm də sonunda delimitativ funksiyada özünü göstərir. Bir cümlə daxilində bu delimitativ funksiya müxtəlif mənada qrup, nəfəs qrupu və intonasiya qrupu kimi tanınan hissələrini bir-birindən ayırmaqdan ibarətdir.

Nəfəs qrupu termini, bəzi dilçilər tərəfindən rahat bir nəfəslə söylənilə bilən və ya çox uzun cümlələr olduqda rahat nəfəslə söylənə bilən ən uzun hissəni ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Bir nəfəs qrupu ümumiyyətlə bir məna qrupu ilə üst-üstə düşür, çünki "nəfəs üçün fasilələr normal məna baxımından lazımlı və ya icazə verilən fasilələrin olduğu yerlərdə edilir.

Ancaq iki və ya daha çox potensial olaraq ayrılı bilən məna qrupları və ya nəfəs qrupları bir-birindən əslində ayrılmadan birlikdə elan edilə bilər. Buna görə

potensial ola bilər və həqiqi məna qrupları və potensial hiss qrupları sərhədlərinin rəsmi fonetik göstəricilərinə sahib deyillər.

Digər tərəfdən bir intonasiya qrupu, bir cümlənin məna qruplarına bölünməsinə vahiddir. Başqa sözlə, bir intonasiya qrupu aktuallaşdırılmış hiss qrupudur. Bir cümlə sonundakı dəyişkənliklər onu aşağıdakı cümlədən ayırır. Amerikalı deskriptistlər bir cümlə daxilində həm həqiqi məna qrupunu, həm də bir məna qrupunu təmsil edən bir cümləni ifadə etmək üçün bənd termini istifadə edirlər.

İki məna qruplarının və ya cümlələrin qovşağında bir yer dəyişməsinə rus dilçiləri tərəfindən terminoloji ton və Amerika təsviriçilər tərəfindən bir bənd terminalı deyilir.

Bütün terminal tonları delimitasiya funksiyasını digər fonetik delimitasiya vasitələri ilə birlikdə yerinə yetirir. Bunlardan birincisi, həmişə iki həqiqi məna qrupu və ya cümlələr arasında meydana gələn açıq və ya üstəgəl bir qovşaqdır.

Dilçilikdə (dilin öyrənilməsi) ton və intonasiya tez-tez bir-biri ilə qarışdırılır. Dil qarışığı, fonetika və semantikada söz həcmi və söz stressi kimi bir çox başqa anlayışlar olduğu üçün bu qarışıqlıq yarana bilər. Ancaq intonasiya üçün, bu, daha çox səs dəyişkənliyidir. Bir dalğalanma olmaqla, səs və ya səs aşağı və ya yuxarı hərəkəti kimi xarakterizə olunur.

Səs bir şeyin necə söyləndiyi göstərilir və ya eşidilir. Bu səs nümunəsi olmaqdan daha çox bir münasibət kimidir. Xoşbəxt, kədərli, həyəcanlı, qəzəbli və ya digər əhval-ruhiyyələr arasında ecazkar səslənə bilər. Beləliklə, ton pragmatik ünsiyyətin bir hissəsidir. Bu o deməkdir ki, duyğu insanın tonuna çox təsir edir. Fərqli tonlardan istifadə etməklə bir cümlədəki sözlər həmin sözlərin əsl orijinal mənələrindən başqa digər mənələrə də sahib ola bilər.

İntonasiya və ton iki növ dəyişkəndir. Ton və intonasiyadakı fərqlər hər bir dünya dilini misilsiz hala gətirir ki, cümlənin orijinal mənası ton və ya intonasiyanın dəyişməsi ilə dəyişdirilə bilər. Buna baxmayaraq, hər ikisi aşağıdakı cəhətlərdən fərqlənir.

1) Ton bu münasibət və ya kiminsə necə səsləndirdiyi, intonasiya isə səsin, səsin və ya tonun yüksəlməsi və düşməsidir.

2) Dillərdə, ton dilləri, hər hansı bir sözü fərqləndirmək üçün sabit bir səs hədəfini istifadə edərək, semantik olaraq bir sualın çatdırılması üçün doğru söz stressi kimi istifadə edən intonasiya dillərindən fərqli olaraq istifadə olunur.

3) Diskursun intonativ təhlilində intonasiyanın hər bir komponentinin özünəxas təyinatı, vəzifəsi vardır. Belə ki, dinamik komponent (cümlə vurğusu) diskursda müəyyən məzmun daşıyan sözləri (content words) vurğu ilə qeyd edir, onları vurğu daşımayan sözlərdən (function words) ayırır, ritmik baxımdan onları söyləm daxilində qarşılaşdırır. Bəzi dilçilər diskursun intonativ təhlilində rabitəli nitqdə baş verən səs axınının kəsiklərini daha yaxşı başa düşmək üçün onları stənzə (şeyrin bənd forması) formasında verməyə və təhlil etməyə üstünlük verir. Məsələn:

4) there was a hook. on the top of the stairway.

5) and my father was pickig me up.

6) and I got stuck on the hook. up there. and I hadn't had breakfast.

he wouldn't take me down.

until I finished all my breakfast.

because I didn't like oatmeal either.

Burada altından xətt çəkilən sözlər və birləşmələr yeni informasiya daşıyır və onlar vurğu ton daşıyıcıları kimi çıxış edir. Burada birinci xətt “qarmağı” təqdim edir. İkinci xətt qarmağın harada olduğunu göstərir. Üçüncü xətt qarmağa ilişkin hərəkəti göstərir. Sonrakı xətlər bu qaydada müəyyən gözəçarpan informasiya daşıyıcıları kimi çıxış edir. Burada diskursu təqdim edən uşağın danışığında səs axını bir kloza (cümləyə) uyğun gəlir və yaşlı adamın danışığından fərqlənir. Belə ki, yaşlı adamların kodaçma qabiliyyəti uşaqlara nisbətən şüurlu olduğundan, onların səs axınının kəsikləri nisbətən uzun olur. Qeyd edək ki, leksik sözlərin də ünsiyyətdə təkrarına yol verilir və onlar köhnə məlumatın daşıyıcısı kimi çıxış etdiyindən vurğu və tondan kənarda qalır. Məsələn, “on the hook”, “got”, “finished” sözləri köhnə informasiya daşdığından vurğu və tondan kənarda qalır.

İngilis dilində məlumatın gözəçarpan cəhəti, qabarıqlığı nüvə tonların və onların istiqamətlərinin dəyişməsi ilə signal edilir və bu halda melodik komponent mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn: Speaker A: Have you read any good books lately? Speaker B: Well, I have read a 'shocking' book recently. [Goes on to describe – the book].

Vurğu və ton baxımından “Speaker” B-in cavabına nəzər saldıqda aşağıdakıları müşahidə etmək olar. “B”-in cavabında işlənən “well” leksik mənalı söz olmasa da, belə sözlərin maraqlı diskurs funksiyası vardır. Bu söz cümlələr arasında informasiyaları əlaqələndirməyə kömək edir. Cavabda “I” şəxs əvəzliyi, “have” köməkçi feil “a” isə artıqlıq olduğundan vurğu və tondan kənarda qalır, “read” və “book” sözləri məlum olduğundan zəif dərəcəli vurğuya malikdir. Bu cavabda “shocking” artıq məlum olmayan yeni informasiya daşıyıcıları kimi çıxış etdiyindən o, vurğu və ton baxımından daha qabarıq verilir. İntonasiya söyləmədə yeni məlumatı göstərməklə, qarşılaşma yaratmaqla bərabər, həm də intonasiya qruplarını bir-biri ilə əlaqələndirir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan fikirlər bir daha sübut edir ki, intonasiya komponentləri haqqında dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. Bununla belə intonasiya komponentlərində üstünlük əsas komponentlər kimi, melodiya və cümlə quruluşuna verilir.

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmadan bir sıra nəticələrə gəlmək olar. Belə ki, ingilis dilində sait və samit səslərin öyrənilməsi zamanı müəyyən etdik ki, sait və samitlərin müxtəlif tələffüz formaları vardır.

Nitq vahidlərinin ritmik melodik təsnifatı dedikdə intonasiya əsas amil hesab edilə bilər. Cümlə intonasiyası anlayışı iki mənada- dar və geniş mənada qavranıla bilər. Bir çox ingilis və amerikan dilçiləri intonasiya anlayışını nitq axını zamanı səs tonunun dəyişilməsi (qalxması, enməsi və s.) kimi qəbul edir. Rus və Azərbaycan dilçiləri isə intonasiya anlayışına geniş mənə cəhətdən yanaşırlar. Onlar intonasiyanın cümlə vurğusu, tembr, temp, ritm, pauzadan ibarət olduğunu qeyd edirlər.

İntonasiyanın komponentləri barəsində fonetistlər arasında yekdil fikir yoxdur. İngilis və amerikan dilçiləri intonasiyanın bir komponentdən, Azərbaycan və rus dilçiləri isə bir neçə, əsasən, 5 komponentdən ibarət olduğunu hesab edirlər.

İntonasiyanın struktur elementlərinə dair fonetistlərin fikir və mülahizələri üst-üstə düşür. Gördüyümüz kimi, hər bir dilin özünəməxsus sözləri, lüğəti, qrammatikası, leksikası mövcuddur. Hər bir dildə mütləq ki, bir - birindən fərqli və oxşar qrammatik, leksik, sintaktik cəhətlər özünü göstərir. Ümumiyyətlə, heç bir insan sözlər olmadan ünsiyyət qura bilməz, fikrini ifadə edə bilməz, kommunikativ əlaqəni həyata keçirə bilməz. Bunun üçün mütləq sözlər lazımdır. Sözlər həyatın güzgüsü sayılır. Onlar olmadan biz ünsiyyət qura bilmərik. Azərbaycan və ingilis dilində cümlələr demək olar ki qurulma baxımından bir-birindən fərqlənir. Hər birinin cümlə qurulma prinsipində öz ardıcılıqları vardır. Məqsəd və intonasiyasına görə cümlələr sual, nəqli, əmr, nida kimi tiplərə bölünür. Bunların hamısının öz işlənmə variantı, intonativ xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan və ingilis dilində insanların hər zaman çox işlətdiyi cümlələr nəqli cümlələrdir. Nəqli cümlələr geniş yayılmış cümlə tipidir. Sual cümlələri də çox lazımlı cümlə tipidir, hansiki bu cümlələr vasitəsilə insanlar bir-birindən məlumat ala, təsdiqlənə, fikir soruşa bilirlər. Ümumiyyətlə cümlələr bir-birinə əsasən intonasiya vasitəsilə

bağlanır. Azərbaycan dilində əsasən sual cümlələri sual sözləri, ədatları ilə düzəldilir. Sual cümlələri ingilis dilində artan və düşən şakalaya uyğun qurulur. Bu onun intonativ xüsusiyyəti sayılır.

İntonasiyanın komponentlərini araşdırmaq, xüsusilə ingilis dilində sual cümlələrində intonativ xüsusiyyətlər Azərbaycan dilindən daha fərqlidir. Müasir dilçilikdə “cümlə intonasiyası” anlayışının məzmununa əsaslanan iki yanaşma mövcuddur. İngilis və Amerika dilçiləri, o cümlədən D. Kauns, R. Kingdon, O'Connor, A.S. Gimson, P. Roach, K. Pike intonasiya anlayışını nitq zamanı səs tonunun dəyişməsi (azalan, yüksələn, enən və s.) kimi izah edirlər. Rus (G.P.Torsuev, V.A.Vasiliev) və Azərbaycan dilçiləri (A.Axundov, S.Babayev, F.Veysəlli) intonasiya anlayışına geniş mənə baxımından yanaşırlar. Onlar intonasiyanı melodiya, cümlə vurğusu, temp, tembr, ritm və pauzadan ibarət mürəkkəb seqmentüstü hadisə hesab edirlər. Digər ingilis və amerikan dilçiləri intonasiyanın bir komponentdən - melodiyadan ibarət olduğunu göstərirlər. Azərbaycan və rus dilçiləri qeyd edirlər ki, intonasiya altı (Ə.Axundov), beş (Ə.Dəmirçizadə), dörd (Q.P.Torsuev, V.A.Vasiliev, S.Babayev) və üç (F.Veysəlli) komponentdən ibarətdir.

İntonasiyanın struktur elementləri haqqında dilçilərin fikirləri üst-üstə düşür. Dilçilərin intonasiya funksiyaları haqqında müxtəlif fikirləri var. İngilis dilçiləri intonasiyanın dörd əsas funksiyasını qeyd edirlər: münasibət, qrammatika, vurğu, diskurs. Digər dilçilər kommunikativ, fraza yaradan, modal-emosional, qrammatik və digər intonasiyalardan istifadə edirlər.

İntonasiya cümlənin sintaktik quruluşu ilə sıx bağlı olan hadisədir. Sadə geniş cümlələrin intonasiyası sadə cümlələrdən fərqlənir. Sadə geniş cümlələrin intonasiyası sintaktik şərtlərlə müəyyən edilir. Belə ki, cümlədə əlavə elementlərin (zərf qrupları, nitqlər, ünsürlər, müəllif sözləri və s.) olması və bu elementlərin müxtəlif mövqələrdə olması cümlələrin sintaqmatik təşkilinə təsir edir və intonasiya komponentlərinin dəyişkənliyinə səbəb olur.

Kommunikativ cümlələrin tələffüzü zamanı cümlələrin intonasiyasının dəyişkənliyi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Beləliklə, eyni leksik və

qrammatik quruluşa malik cümlələr müxtəlif intonasiya variantlarında ifadə oluna bilər və bu halda söhbət cümlənin ümumi mənasında deyil, danışanın konkret məsələyə münasibətindən gedir. Cümlələrin kommunikativ növlərinin (povest, sual, əmr, nida) müəyyən edilməsində intonasiya aparıcı rol oynayır.

İngilis dilində metaforik cümlələr daha çox düşən tonda ifadə edilir. Məcəzi cümlələr enən, yüksələn, enən tonlarla ifadə olunduqda müxtəlif münasibət çalarları ifadə edir. Əmr cümlələri müxtəlif çalarlarda (əmr, xahiş, xəbərdarlıq, dua və s.) ifadə olunduqda münasibətin mənasını ifadə edir.

Sual cümlələri intonasiyaya görə ümumi, xüsusi, seçmə, ayrı, sarsıntılı, yarımkommunikativ növlərə bölünür və onların hər birinin özünəməxsus intonasiya quruluşu vardır. Bundan əlavə, konkret və ya ümumi sorğu cümləsi azalan və yüksələn tonla ifadə olunduqda fərqli münasibət (təklif, təkid, maraq və s.) ifadə edir. İngilis dilində ümumi sual cümlələri adətən qalxan tonda tələffüz olunur. Lakin danışanın münasibətindən asılı olaraq ümumi sorğu cümlələri yüksək, alçaq, orta, yüksək və alçaq tonlarda reallaşır. Xüsusi sualları olan cümlələr adətən eniş tonu ilə ifadə edilir. Lakin natiqin niyyətindən və məqsədindən asılı olaraq bu, yüksək, alçaq, yüksək və alçaq tonlarda tələffüz edilir. Danışanın niyyətindən və taleyindən asılı olaraq alternativ (seçmə), bölücü (ayrı) və vurğulu sual cümlələrinin müxtəlif intonasiya variantları da meydana çıxır.

İntonasiyanın qrammatik funksiyası rabitəli nitqdə müxtəlif sintaktik quruluşlu cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsinin həyata keçirilməsində, sintaqmların, (intonasiya qrupların) səddinin siqnal edilməsində, cümlələrin kommunikativ tiplərinin fərqləndirilməsində, cümlələrdə ikilimənəlikliyin (ambiqutivliyin) aradan qaldırılmasında ifadə olunur.

İntonasiyanın diskurs funksiyası diskurs mətninin seqmentlərində prosodik vasitələrlə hansı informasiyanın “yeni” və hansının “köhnə” (artıq bəlli olan) informasiya olduğunun diskurs iştirakçılarına çatdırılmasını nəzərdə tutur.

İngilis dilində intonasiyanın funksiyalarının diskurs strukturunun komponentləri ilə münasibətinə gəlicə, ilk öncə, onu qeyd etmək olar ki,

intonasiyanın aksentual funksiyası diskurs strukturunun komponentlərinə (linqvistik, intensional, atensional) münasibəti, bir növ, ortaqdır. Belə ki, diskurs mətninin ifadə planında enerji məzmununu təşkil edən aksentual funksiya, diskurs strukturunun hər bir komponentində sintaqmatik, sintaktik, emfatik, kontrastiv vurğu növləri ilə təmsil olunur və melodiyanın bələdçisi kimi çıxış edir.

Diskurs strukturunun komponentləri ilə intonasiyanın komponentlərinin əlaqəli təhlili göstərir ki, intonasiyanın qrammatik funksiyasının reallaşmasını təmsil edən prosodik əlamətlər diskurs strukturunun linqvistik, münasibət funksiyasının reallaşmasını təmsil edən prosodik əlamətlər diskurs strukturunun intensional, intonasiyanın diskurs funksiyasının reallaşmasını təmsil edən prosodik əlamətlər diskurs strukturunun atensional komponenti arasında struktur-funksional baxımdan bir korrelyasiya vardır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A., Seyidov Yu., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1972. 475 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1999. 280 s.
3. Ədilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Təsviri linqvistik terminlər. Bakı, 1989. 359 s.
4. Ağayeva F.M. Azərbaycan intonasiası. Bakı, 1978. 91 s.
5. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı, 1975. 112 s.
6. Axundov A., Babayev S., Zeynalov. F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik və melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996.
7. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikas. Bakı, 1984. 392 s.
8. Axundov S.M. Azərbaycan dilində sual cümlələri. Bakı, 1978. 229 s.
9. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F.X. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik və melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996
10. Aslanov F.A. Müasir alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmatik təşkili prinsipləri. Bakı, 2005. 160 s.
11. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı, 2015. 572 s.
12. Babayev S.M. Cümlədə ritmik və sintaktik strukturların vəhdətinə görə seqmental və supraseqmental vahidlərin fonetik dəyişkənliyi. Bakı, BDU, 1990, s. 17.
13. Babayev S.M. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində fel bağlamasının struktur-sintaktik və intonasiya təhlili məsələsinə dair. "Elmi Əsərləri" ADU (dil və ədəbiyyat) Bakı, 1965, No3, s. 15.
14. Babayev S.M. Nitq intonasiasının fonetik və funksional xarakteri - "Elmi əsərlər" APDI onları. M.F.Axundov, XII seriya, Bakı, 1968, No 3, s. 45.
15. Babayev S.M. Nitq fəaliyyətində seqment vahidlərinin seqmentlərarası qarşılıqlı əlaqəsi - "Elmi əsərlər" (Dil və ədəbiyyat) ADU Bakı, 1974, No 2, s. 42.

- 16.Babayev S.M. Melodik elementlərin sintaktik melodik quruluşu və fonoloji funksiyası. "Elmi əsərlər" seriyası XII, APDI im. M.F.Axundov, XII, Bakı.1972, No2, s. 47.
- 17.Dəmirçizadə A. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, 1978, 309 s.
- 18.Hüseynov S.S., Karadjayeva E.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti
- 19.Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. (Alman dilinə tərcümənin, giriş məqaləsinin və qeydlərin müəllifi – m.f.d., prof. F.Veysəlli). Bakı: Mütersim, 2006, s. 6.
- 20.Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı - Qismət, 2007. 608 s.
- 21.Orucev E. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə geniş cümlələrin intonasiya quruluşu. Bakı. Şirvannəşr 2007.
- 22.Razablı A. F. de Sossurenin linqvistik baxışları. Bakı, 2003. 9 s.
- 23.Seyidov Yu. Azərbaycan dilində söhbət. Bakı, 1992. 406 s.
- 24.Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bax: Nauka, 2012, səh.253.
- 25.Veysəlli F. Fonetika və fonoloji məsələlər. Bakı, 1993. 192 s.
- 26.Veysəlli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2009. 639 s.
- 27.Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, 2005. 344 s.
- 28.Veysəlli F. Yadigar. Alman dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003. 408 s.
- 29.Veyselli F.Yu. Struktur dilçiliyin əsasları. Filologiya studiyası. I. Bakı: Təhsil,
- 30.Veisəlov F. Alman dilinin fonetikasi. Bakı, 1980. s. 191.
- 31.Zeynalov F.X. İngilis dilinin tələffüz lüğətinin yeni nəşri və fonetikanın tədrisinin bəzi məsələləri // Orta və ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika konfransının materialları. Bakı, 2008, s. 234.

İngilis dilində:

- 32.Well, R.L. The importance of interaction in language learning in the classroom // Applied Linguistics, 1984, № 5/2, p. 156
- 33.Babayev A.M. English phonology, Baku: "Nurlan", 2004, p. 378.
- 34.Boduin de Kurtenay J.A. Anthology. Beginning of Structural Linguistics, London, 1972, p. 278.

35. Bess H. Pedagogical Text Originality / Curriculum Experience, ELT Document Special. London: British Society, 1981, p. 20
36. Bollinger, D. Intonation and its parts: Melody in spoken English.
37. Brosnahan, L, F. Introduction to Phonetics, Cambridge University Press,
38. Brown H.D. Language learning and teaching principles. Longman Publishing, 2000, p. 352.
39. Bramfit S. Applied Linguistics and Communicative Language Teaching // Annual Review of Applied Linguistics, 1988, Volume 8, p. 3-13.
40. Byrnes, A. 1984, The Listening Experience: A Theoretical Framework. "Chronicles of Foreign Languages 17/4: p. 317.
41. Sells-Murcia, M. ; Brinton, D. ; Goodwin, J. Pronunciation Teaching: A Reference to Other Language Speakers for English Teachers. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 62.
42. Soseriu, E. Linguistic theory and general linguistics. 3rd edition. Madrid: Gredos, 1973, pp. 94-99.
43. Cruttenden, A. Gimsonian Pronunciation of English. London: Hodder Arnold, 2008, p. 230.
44. Sayqan Yu. Aspects of the structure of the English syllable, Wrocław, 1971.
45. Gigerish, H. English phonology: introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, p. 36.
46. Hüseyinoğlu "İngilis dilinin fonetikasına cari girişə əlavə". Bakı: Təhsil, 2003. p. 380.
47. Jacobs, R. and Halle, M., Fundamentals of Language, 1956, p. 3-4.
48. James S. (1998). Dili öyrənmək və istifadə etməkdə səhvlər.
49. Kreidler, S. İngilis dilinin tələffüzü. Məqalələr: Blasquewell, 2004, p. 84.
50. Ladefoged, P. Fonetika kursu. 4-cü nəşr. Fort Worth: Harcourt College Publishers, 2001, p. 55.
51. Ladefoged, P. Sait və samitlər. Məqalələr: Blasquewell, 2006, p. 68.
52. Leontieva S.F. İngilis fonetikasının nəzəri siyasəti. M., 1988

53. McCully, S. İngilis dilinin səs quruluşu. Kembriç: Cambridge University Press, 2009, p. 123.
54. McMahon, A. Introduction to English fonology. Edinburq: Edinburgh University Press, 2002, p. 31.
55. Redwood, Kaliforniya: Stanford University Press, 1986, p. 348.
56. Roash P. İngilis dilinin fonetikasi və fonologiyası: praktiki müsabiqə. 4-cü nəşr. Kembriç: Cambridge University Press, 2009, p. 26.
57. Gül, mən; Johnson, W. Fonologiya kursu. Personajlar: Blasquewell
58. Steponavicius A. İngilis tarixi fonologiyası. M., 1987. p. 16.
59. Vasiliev V.A. İngilis fonetikasi (nəzəri mənbə) 1970
60. Wells, J. S. Climbing the English language. Cambridge: Cambridge University Press, 1982, p. 490.
61. Wells, J.S. Maraqlı səslənir. Kembriç: Cambridge University Press, 2014, p. 53.
62. Zeynalov F.X., Hüseynova Z.A. İngilis dilində tələffüz və yazılış. Bakı, 1998

Rus dilində:

63. Александр Бубенников: Интонации смыслов. М., 2012, с. 69
64. Антипова А.М. Система английской речевой интонации. М., 1974, 131 с.
65. Берлин С.А. Вейхман А.С. Обучение английской интонации, М., 1973, с. 90.
66. Вейсалов Ф.Я. Проблемы фразовой интонации в современной лингвистике «Ученые записки» АПИИЯ им. М. Ф, Ахундова. Баку, 1973 №2. с. 17.
67. Вейсалов Ф. Я. Некоторые вопросы интонации Азербайджанского языка. ADU-nun "Elm əsərləri" (dil və ədəbiyyat) Bakı, 1976, №3, с. 25.
68. Вейсалов Ф. Я. и др. К истории проблемы синтагм в языкознании. В журнале "Dil və ədəbiyyat" Bakı, 1999, № 4, с. 5.
69. Вейсалов Ф.Я. О просодике в азербайджанском языке. -Slavyan Universiteti "Elm əsərləri", Bakı, 2005, № 1-2, с. 3.
70. Дубовский Ю.А. Анализ интонации устного текста и его составляющих. Минск, 1978, 140 с.
71. Дикушина О. Фонетика английского языка. М., 1952, 350 с.

- 72.Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М. 1979, 312 с.
- 73.Зейналов Ф.Г. Сопоставительное исследование фонетических характеристик фразового ударения в английском и азербайджанском языках. АКД, Тбилиси, 1984, 28 с.
74. Караева М. Г. Интонационно-грамматические особенности простых ввыводных предложений в разносистемных языках. АКД, Баку,1988, 22 с.